MILJEU EN MACHT

DE AS · 31

DE AS

anarcho-socialisties tijdschrift

Zesde jaargang, nr 31 - januari/februari 1978

De As verschijnt vijf maal per jaar, waarvan één keer als dubbelnummer en is een gezamenlijke uitgave van Pamflet en RAM
Jaarabonnement ƒ 12,--; buiten Benelux ƒ 17,50
Los nummer ƒ 2,50 - Bij nabestelling ƒ 3,50
Bestelling ALLEEN door storting op giro 2553850 van Stg. Pamflet-Groningen.
Adreswijzigingen bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart), graag met vermelding van de postkode.
Reklamering beslist met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Verlenging van het abonnement door tijdige betaling van de volgende jaargang (uiterlijk 15 februari).
Nieuwe abonnementen gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling.
Redaktie-adres: RAM, Stadhouderslaan 40, Rotterdam-12
Administratie-adres: Pamflet, postbus 1333, Groningen
Redaktiekollektief: Boudewijn Chorus, Anton Constandse, Wim van Dooren, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Wim de Lobel, Simon Radius, Hans Ramaer, Lenicka Roozendaal
Verder werkten mee: Taeke de Jong, Leonie Kwakkelstein, Hein van Schendel (illustraties).

MILJEU EN EKONOMIESE MACHT

In dit jaar wordt het feit herdacht dat twee eeuwen geleden Jean-Jacques Rousseau is overleden. Hij is het meest bekend geworden door een van essays, geschreven als antwoord op een prijsvraag, en waarin de stelling werd verdedigd dat de civilisatie, door de aantasting van de natuur buiten en in de mens, diens geluk niet heeft verhoogd. De waardering van de natuur ten koste van de kultuur, uiting van een eeuwig al voorkomend pessimisme over het lot van de mens, was in de achttiende eeuw maatschappelijk begrijpelijk. De enorme armoe van boeren en arbeiders, de moeilijkheden die de derde stand ondervond, de weergaloze uitbuiting door adel en geestelijkheid van het volk, de verwoestende oorlogen... alles kon worden uitgelegd als een teken van een ondergaande sociale orde.

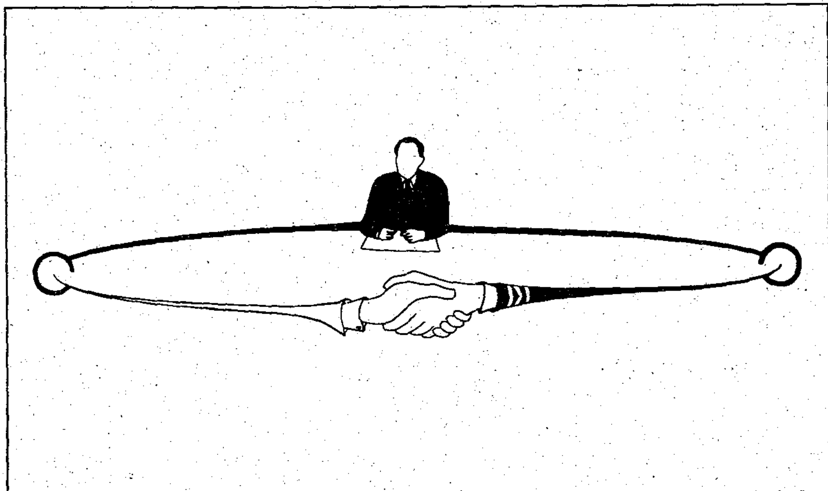
Tegen deze achtergrond vertolkte Rousseau (die wel een vertegenwoordiger was van radikale burgerlijke denkbeelden, maar geen revolutionair) een bekend kultuur-pessimisme, heimwee naar een natuurlijke harmonie, afkeer van de discipline der civilisatie, zowel in het eigen persoonlijke leven als in de opvoeding der kinderen (men denke aan zijn "Emile") zodat ook later tal van oppositionele stromingen allerlei denkbeelden aan Rousseau ontleenden. De emotionele, driftmatige tendensen in de romantiese literatuur; het gevoel van eenzaamheid; de benauwenis om een van buiten opgelegde tucht, in neurotiese gevallen (onder andere bij Rousseau zelf) uitlopend op vervolgingswaan; de afkeer van de stad en de industrie; het protest tegen lustvijandige kenmerken van de beschaving. Veel later zou Sigmund Freud (en in zijn voetspoor de veel radikalere Wilhelm Reich) er de nadruk op leggen dat de kultuur is gebaseerd op onderdrukking van de natuur, in en buiten ons, volgens Freud een noodzakelijke tucht, hoe bedroevend en misvormend die ook kan zijn. Bij hem ontbrak het cultuurpessimisme geenszins: men denke aan zijn studie over 'onbehagen in de kultuur'. Doch onveranderlijk was het verzet tegen zulk een situatie, en in elk geval tegen het 'christelijk model' van de samenleving. Inzake de sexuele verhoudingen, de positie van de vrouw, de opvoeding van de kinderen, de weigering om te geloven op gezag, de nieuwe ethiek, de emancipatie op alle gebieden van het leven was de rebellie onuitroeibaar.
Het kon niet uitblijven, dat zulk een weerstand een antikapitalisties en antistaats-karakter kreeg, naarmate de burgerlijke maatschappij werd gevestigd en uitgebreid. Duidelijk zichtbaar was de invloed van het 'rousseauïsme' op verscheidene aspekten van het anarchisme, waarin het veel radikaler werd dan in de achttiende eeuw mogelijk bleek. Afkeer van de staat, van het militarisme, van een verslavende en natuur-bedervende industrialisatie, van een wetenschap in dienst van verovering, onderdrukking en uitbuiting. Bij Bakoenin is die invloed van Jean-Jacques gering, bij Kropotkin duidelijker, maar zeer sterk bij Tolstoi, die het heimwee naar de natuur en de verschrikking van de mechanisatie tot uitdrukking bracht als elementen van de wil, de samenleving te vermenselijken.
Stellig kwam in het verlangen naar 'vrije liefde' en in het individualisme van degenen, die de vrijheid der persoonlijkheid voorop stelden, ook de verering van de natuur naar voren, de eis tot afwijzing van een te sterke onderdrukking van instinkt en driftleven, het verlangen om de rede in dienst te stellen van het bevredigen van lustbehoeften, en haar niet alleen te beschouwen als instrument van sociale discipline. Die begeerde levensvreugde ging dan samen met protesten tegen aantasting van het landschap, tegen vervuiling van lucht en water, tegen verminking van flora en fauna. Degenen die kommunistiese 'kolonies' en zelfstandige 'kommunes' stichtten - tot in Amerika, Canada en Australië toe, vaak onder de invloed van Thoreau en zijn boek 'Walden' - maakten deel uit van deze libertaire stroming. Wat dit aangaat is de strijd tegen vervuiling van het milieu al diep geworteld geweest in allerlei vormen van het anarchisme.

MENSELIJK EN NATUURLIJK GEDRAG

De verhouding van de mens tot de natuur (aarde, water, lucht, flora en fauna) wordt in feite bepaald door zijn relatie jegens andere mensen. Het behoeft geen betoog dat het gedrag jegens huisdieren,

vogels en allerlei andere levensvormen onthult of iemand in meerdere of mindere mate agressief, angstig, wreed of ongevoelig is. Het mishandelen van paarden en honden in het harde boerenleven is terecht gezien als een gebrek aan menselijkheid, een onvoldoende ontwikkeling van de vermogens tot liefde en genegenheid in een bepaalde civilisatie. Het sociale milieu - men kan het niet genoeg onderstrepen - is van zeer grote betekenis voor de verhouding tot de natuur en tot het leven in het algemeen. Nu beseffen we veel beter dan de vroegere navolgers van Rousseau dat de scherpe scheiding tussen natuur en kultuur niet te maken valt. Beide zijn geen statiese, maar dynamiese gegevens. Ook als de natuur niet in grote mate - al in de zogenaamde primitieve perioden - zou zijn vervormd, gemaakt, mismaakt door mensen, dan nog zou zij onderhevig zijn aan de veranderingen, die we onder andere door de evolutietheorie kennen: aan de ene kant katastrofes en gevolgen van vernietigende krachten, aan de andere kant blijken van regeneratie en opbouwende levensvormen. Zo heeft Kropotkin - in het voetspoor van Darwin - naast de strijd om het bestaan tussen soorten de aanwezigheid gesteld van het onderlinge dienstbetoon tussen leden van eenzelfde soort. En dit niet alleen bij mensen, maar eveneens bij allerlei dieren. Terwijl natuur en kultuur echter ieder een eigen ontwikkeling kennen, zijn ze tegelijk zo onontwarbaar met elkaar verbonden, dat het nooit werkelijk mogelijk is geweest een scheiding te maken tussen maatschappij en miljeu, dit laatste beschouwd als 'natuurlijke omgeving'.
We zijn ons nu in hoge mate bewust van de dreigende gevaren van uitputting der grondstoffen, vervuiling van de lucht, bederf van het water, verwoesting of aantasting van de aardbodem. Maar nooit kan men dit probleem beschouwen zonder het te zien als een maatschappelijk vraagstuk. En het feodale en vervolgens het kapitalistiese systeem is in hoge mate verantwoordelijk voor de gevaren, die het leven bedreigen door verdroging, vergiftiging, uitputting, verminking van allerlei levensbronnen. Aan de duistere top van de meest boosaardige machten staat natuurlijk het militarisme, het terrorisme van de staten. Het verbruikt enorme hoeveelheden grondstoffen voor de vernietiging van mensen en dieren, van voedsel en woningen, voor verwoesting van het miljeu. En mocht zulks niet zijn doorgedrongen tot het bewustzijn der volken in de eerste en tweede wereldoorlog, dan was de barbaarse slachting en uitroeiing der massa's in Indo-China, de vergiftiging van de natuur in Vietnam, een bittere waarschuwing.

WIE TEGEN DE TOENEMENDE AANTASTING VAN HET NATUURLIJK MILJEU IS, MOET MINSTENS ANTIMILITARIST ZIJN. En des te meer, omdat de toepassing van kernenergie, in vrede en oorlog, de mensheid bedreigt met de totale ondermijning van leven en kultuur. De waanzin van de bewapening gaat gepaard met de ontwikkeling van een wetenschap, die raketten en kunstmanen, geraffineerde kommunikatie-methoden, vliegtuigen en laserstralen produceert, met als hoogste doel de letterlijke vernietiging van mensheid en natuur. Een systeem dat daarvoor de beste hulpbronnen uitput, en staten die zulk een systeem organiseren, zijn levensvijandig. In die zin is het waar, dat bewust verzet tegen miljeuvervuiling een anarchisties, een libertair-socialisties karakter heeft.
Maar de staat, dat vergete men niet, is geen instrument van een soeverein volk. Histories gegroeid uit het gezag van heersende kasten en exploiterende klassen is hij ook nu nog een werktuig van oligar-

chen, burokraten en generaals. Het is waar dat de staat in een aantal gebieden niet heeft kunnen ontkomen aan vermenselijking, aan sociale krachten die een betere toekomst aankondigen, en waarvan men de realisaties moet toejuichen: het onderwijs, de mediese zorg, de mogelijkheden tot ontspanning, een grotere voedselproduktie. Zulke sociale verworvenheden zijn echter niet kenmerkend voor de staat, al is deze daarbij betrokken, maar gevolgen van een evolutie der gemeenschap. Het zijn juist de beste blijken van beschaving die bedreigd worden door gezag en geweld van staten, in hun opperste machtsontplooiïng vijandig aan het bestaan. Wie dus strijdt tegen aantasting van het natuurlijk milieu, en dit doet terwille van de menselijkheid (gezondheid, bescherming van het leven, vrijheid) moet wel het probleem bezien van de machten, die de staat hanteren en anderzijds door die staat beschermd worden.

ROL VAN DE STAAT

Nu hebben zowel konfessionele als liberale, marxistiese als anarchistiese theoretici erkend, dat het de taak van de staat was, de privé-eigendom van de produktiemiddelen te beschermen. Het is dus het kapitalistiese (of semifeodale) systeem dat de mensheid bedreigt. Het is gebaseerd op een fabelachtige uitbreiding van de techniek en van het produktievermogen, een gevolg van de wil tot voortdurende verhoging van het vermogen der bevoorrechte groeperingen, van winst die in kapitaal kan worden omgezet. We laten terzijde, dat het mogelijk is dat de staat rechtstreeks kapitalen akkumuleert en bedrijven koncentreert in dienst van bevoorrechte kasten: er zijn vormen van nationalisatie die men geenszins mag verwarren met socialisatie. Maar dit is een apart thema, al is het hoogst aktueel. Want op dit terrein moet men minstens weer onderscheid maken tussen bijvoorbeeld oliestaten, die geëxploiteerd worden door semifeodale oligarchieën, en 'kommunistiese' verzorgingsstaten waarin burokratieën en technokratieën regeren. Overwegend wordt echter de wereld thans ekonomies beheerst door enorme, internationale partiku-

liere koncentraties van kapitaal, produktievermogen en vernietigingskracht, welke koncerns ook een doorslaggevende politieke en militaire macht hebben. Als het gaat om gevallen van geld en geweld, of het nu is bij Lockheed-schandalen of bij fascisme in Chili (maar het aantal voorbeelden is onuitputtelijk) dan ontmoet men steeds tezamen: machtige multinationale ondernemingen, generale staven, geheime diensten, gezaghebbende politici. Het is een sprookje dat in de burgerlijke demokratieën (ongetwijfeld in bepaalde zin kulturele verworvenheden) dit wezen van het kapitalisme zou zijn overwonnen. Men ziet het aan de talrijke politici, die uit het partikuliere bedrijfsleven komen of daarheen gaan, in Nederland niet bij tientallen maar bij duizenden, als men de twintigste eeuw beschouwt. Men kan het konstateren aan de funktie van de staat bij de bescherming van het partikuliere bedrijfsleven, bij het ontwerpen van belastingsystemen die gunstig zijn voor de vorming van privé-vermogens. Welnu: in dit systeem is de ophoping van macht een verschijnsel, dat slechts mogelijk is door voortdurende en expansieve uitbuiting van grondstoffen en aardse hulpbronnen. Daaraan worden de volken ondergeschikt gemaakt, die de 'westerse wereld' (het atlantiese blok, versterkt met Japan en Australië) vormen. Daaraan worden de belangen opgeofferd van twee miljard mensen uit de zogenaamde Derde Wereld, die goedkope bodemschatten, aarde en water voor plantages en arbeidskrachten leveren aan de neo-kolonialistiese mogendheden, de voornaamste beheersers van de wereldmarkt. Deze 'ontwikkelde landen', beter gezegd technies overheersende kasten, hebben honderden miljoenen veroordeeld tot pauperisme, want ze zijn rijk door de armoe van de 'Derde Wereld'. Deze kontrarevolutionaire oligarchieën hebben zich uitgebreid over de aardbol, waar ze in Azië, Afrika en Zuid-Amerika kollaborateurs hebben gevonden in de bevoorrechte inheemse feodale kringen. Het verschil tussen feodale en kapitalistiese klassen is uitgewist, doordat de stamhoofden, vorsten, burokraten en militairen van de armste volken zich hebben verbonden met de moderne kapitalistiese bourgeoisie, en doordat deze laatste een feodaal karakter heeft gekregen door de geweldige koncentratie van haar macht.

Zonder sociaal verantwoordelijkheidsgevoel, zonder te denken aan toekomstige generaties wordt de aarde geplunderd ten gunste van duizenden overbodige produkten, ten voordele van de macht van bevoorrechte verkwistende 'clans', een zich uitbreidende 'elite' en een parasitaire militaire kaste die zich onheilspellend heeft vergroot, met de massaal verspreide fiktie dat ze 'het volk beschermt'. Indien redding uit deze alarmerende situatie nog mogelijk is, dan slechts door kollektieve civiele ongehoorzaamheid en aktief antimilitarisme, door vrijheidlievende socialisering van de produktiemiddelen. Gelukt dit niet, dan gaat de uitputting van de bodemschatten in snel tempo verder, wordt de vergiftiging van de atmosfeer nog gevaarlijker, en is er in vredestijd al sprake van chemiese oorlogvoering...tegen de volken, die hun gezondheid en toekomst bedreigd zien. Er is geen fataler faktor dan de machtswellust van degenen, die thans het 'militair-industriëel komplex' beheersen. Juist een klein volk als dat van Nederland, steeds meer een instrument van internationale krachten, behoort zich bewust te worden dat zuivering van het milieu slechts mogelijk is door reiniging van de maatschappelijke verhoudingen. Wie mensen veracht, veracht ook de natuur.

Anton Constandse

BIJEENKOMST MAASTRICHT

Op zaterdag 18 maart wordt er te Maastricht een informatie-dag met een demonstratief karakter georganiseerd rond de aktuele situatie in de Bondsrepubliek, waarbij met name de aspekten van de rechtsstaat, de beroepsverboden en de rechtszekerheid aan de orde zullen komen - óók naar de Nederlandse situatie doorgedacht.

De info-dag heeft plaats in "de Kleine Comedie", Tongersestraat 28a, Maastricht.

Het programma ziet er voorlopig als volgt uit:

16u00 - 16u45 : Duitse film over beroepsverboden.
17u00 - 18u00 : Duits beroepsverbodenkomitee komt aan het woord.
18u00 - 18u30 : Muziek - "Duitse straatmuzikanten".
18u30 - 19u00 : "de rechtsstaat in het geding" door het medisch -juridisch komitee voor politieke gevangenen.
19u00 - 19u30 : de R.A.F./de situatie van de politieke gevangenen, door het Rood Verzetsfront en het medisch-juridisch komitee voor politieke gevangenen.
19u30 - 20u00 : Muziek : een Limburgse groep.
20u00 - 21u00 : ontwikkelingen in de BRD door Boudewijn Chorus.
21u00 - 21u30 : Muziek : een Limburgse groep.
21u30 - 22u30 : anarchisme/terrorisme door Rudolf de Jong.
22u30 : afsluiting met het Russell-tribunal.

De dag wordt georganiseerd door een groep Limburgse anarcho-socialisten, die onder de naam "Sirkus Ana" aktief is. Korrespondentie/kontaktname is mogelijk via postbus 2410 te Maastricht.

DE MACHTIGEN EN HET MILJEURECHT

In dit themanummer over miljeu en macht lijkt het verleidelijk om te schrijven over recht en ekonomiese macht. Maar prakties elke lezer weet of vermoed dat 'recht' bovenal een afgeleide is van 'ekonomie'. Hoe die afleiding zich manifesteert ontgaat menigeen. Daarom is het goed eens naar enkele problemen te kijken, waarmee vele aktievoerders te maken krijgen. In de eerste plaats wil ik in dit verband kijken naar een proces rond een miljeu-misdrijf dat niet doorging. In de tweede plaats wil ik iets opmerken over het initiatief tot afschaffing van het Kroonberoep door de 'progressieve' regering Den Uyl.

Een van de eerste wetten die bedoeld was om ingrepen te plegen als het miljeubederf de spuigaten uit dreigde te lopen was de Hinderwet (1875; 1952). Ondermeer omdat deze wet zich vooral koncentreert op het individuele bedrijf en omdat de eisen van miljeubescherming toe-

namen, was deze wet niet meer toereikend om naar behoren in te grijpen. Rond de jaren zestig brandde er een milieu-wettenproduktie los, die een nieuwe deeldiscipline in de rechtswetenschap nodig maakte. Het 'milieurecht' deed zijn intrede. Daaronder vallen wetten als Kernenergiewet (1963), Wet verontreiniging oppervlakte water (1970), Wet verontreiniging zeewater (1975). Deze nieuwe wetten gingen zich inplaats van met het individuele bedrijf bezighouden met de bedreigde milieufaktor (lucht, zeewater enz.). Eén van de specialisten op dit gebied wijst in dit verband op de ontwikkeling van 'hinderrecht' naar 'milieurecht' (1). Terecht wordt door hem de opmerking gemaakt dat allerhande bestaande mogelijkheden tot het indienen van schadevergoeding niet interessant zijn. Voorstanders van het langs deze weg oplossen van milieuproblemen laten met het afkopen van milieuaantasting daarmee objektief onaanvaardbare situaties voortbestaan inplaats van ze te bestrijden. Deze mogelijkheid vergroot namelijk de kans dat de belangen van de industrie en de ekonomiese groei voorrang krijgen boven die van de burger-bewoner en diens nakomelingen. De kriminoloog Hoefnagels heeft daarom, samen met een bestuursjurist en toen nog geen PvdA-gekommiteerde van Rijnmond, een milieustatuut voor overheidsfunktionarissen opgesteld (2). Dit milieustatuut trekt het plegen van milieuschendende aktiviteiten in de strafrechtelijke sfeer.
Enkele jaren geleden is het de bedoeling geweest dat er een proefproces zou komen. Het milieustatuut zou als basis daarvoor dienen. Een verantwoordelijke wethouder van Rotterdam had toegezegd dat hij aan dit proces als 'verdachte' zou deelnemen. Totdat hij het statuut onder ogen kreeg. Het werd hem duidelijk dat het in het proces tot een veroordeling zou komen. Dit was een reden voor hem om zich terug te trekken. Het proefproces heeft nooit plaats gevonden. Geen enkele andere topambtenaar bleek bereid te zijn om mee te doen.
Deze ervaring mag leren dat bepaalde vormen van milieuwetgeving (voorlopig) niet tot stand zullen komen. Teveel topmensen uit het politiek-bestuurlijke en industriële wereldje zouden dan strafrechtelijke relevante handelingen plegen. De vraag waarom zeker type wetgeving niet uit het parlement rolt laat zich technies als volgt beantwoorden: er zal geen meerderheid in de Kamer voor te vinden zijn. Het is overigens de vraag of anarchisten zouden eisen dat er een strenge milieuwetgeving werd opgezet. Het probleem kan beter aangepakt worden van de produktiekant. Zolang dáár geen zicht op bestaat zal strafwetgeving een onvolkomen antwoord blijven en blijken, dit nog afgezien van de bezwaren tegen het noodzakelijk aanwenden van het repressieve apparaat van de staat dat dit met zich mee zal brengen. Dit is een kant van het probleem waarover in eigen kring maar eens nagedacht moet worden. Waarom het voorlopig gaat is dat op dit moment het recht vooral 'juristenrecht' is, dat meer ten dienste staat van het 'systeem' dan van mensen. Het juristenrecht wordt dan ook ingezet om de kapitalistiese organisatie zo storingsvrij mogelijk te laten funktioneren. Onder kapitalistiese organisatie wordt hier verstaan het opzetten van een organisatie die zich primair bezighoudt met de ontplooiingsmogelijkheden van het kapitaal, en de ontplooiingsmogelijkheden van mensen als een daarvan afgeleide ziet. Het 'juristenrecht' weerspiegelt deze organisatie-wens zodanig, dat het alles wat de kapitalistiese organisatie in zijn werking bemoeilijkt, tracht glad te strijken. In de sfeer van de ruimtelijke orde-

ning wordt daartoe bijvoorbeeld uitgegaan van een ideologie waarbij projektontwikkelaars en automobielindustrie zijde spinnen (3). Deze optiek heeft er mede toe geleid dat het tot voorstellen is gekomen om het Kroonberoep in de Wet op de Ruimtelijke Ordening (Wet RO) af te schaffen.

KROONBEROEP

Voordat in detail wordt getreden, dient duidelijk te zijn wat onder 'kroonberoep' wordt verstaan. Kroonberoep betekent letterlijk 'beroep op de kroon'. De Kroon is het topnivo in het landsbestuur waar de koning(in) onder uitdrukkelijke verantwoordelijkheid van ministers handelt. De Kroon laat zich adviseren door een andere top-instantie, de Raad van State. Die Raad van State is verdeeld in een aantal afdelingen. Twee afdelingen zijn hier van belang. De ene is de afdeling Geschillen van bestuur, de andere is de afdeling Rechtspraak. In de Wet RO is geregeld dat iemand die het niet met een bestemmingsplan eens is tot bij de Kroon in beroep kan gaan. Dat aan de Kroon gerichte beroep gaat voor advies naar de Raad van State. Deze laat het advies opstellen door de afdeling Geschillen van bestuur. Die afdeling verricht een vorm van 'rechtspraak', ook 'administratief beroep' genoemd.
In de juridiese wereld heet de Kroonberoepmogelijkheid een verworvenheid met betrekking tot de rechtszekerheid en rechtsbescherming. Dit wil zoveel zeggen dat de burger door een misschien niet 'onafhankelijk' dan toch wel 'afstandelijk' kollege zijn geschil met de plaatselijke (en provinciale) overheid nog eens afgewogen ziet.
Dat de wetgever het Kroonberoep als een rechtsbeschermende verworvenheid erkent, blijkt mede uit de opgenomen beroepsmogelijkheden in de recente miljeuwetten, die alle tot de Kroon reiken. Het dient met argwaan bekeken te worden waarom nu juist uit een miljeuwet als de Wet RO, die in ruimtelijke zin mogelijkheden geeft tot miljeubewaking, het Kroonberoep wordt gehaald. Die argwaan komt overigens uit verschillende hoeken.
Eén daarvan is de socialistiese vakbeweging (de FNV), die betoogt dat het Kroonberoep moet blijven. Met de voor het Kroonberoep in de plaatskomende inspraak-procedure komt de rechtszekerheid voor de burger op de tocht te staan. Uit de hoek van de ministeries verzette zich alleen de PvdA-minister voor miljeuhygiëne. De overige ministeries vonden de wijziging wel plezierig. De afschaffing van het Kroonberoep krijgt daarmee zijn systeembevestigend karakter op ministeriëel nivo. De jurist J.M. Kan heeft ook moeite met de afschaffing (4). Hij ziet het als waardevol dat er zodanige juridiese garanties worden geboden aan een ieder, dat 'onredelijke' beleidsbeslissingen niet zullen worden genomen. Natuurlijk is het helemaal de vraag wat redelijk of onredelijk is. Feit is dat menig natuurgebied dat ten dode stond opgeschreven omdat er zonodig een asfalttapijt uitgerold moest worden, of omdat Nato-soldaten er met tanks doorheen moesten crossen, nu met behulp van een gewonnen Kroonberoep er relatief ongeschonden bij ligt.
Maar, zullen de voorstanders van het afschaffen van het Kroonberoep zeggen, in de plaats van het Kroonberoep komt een verbeterde inspraakmogelijkheid. Dit is nu juist het foute in de konstruktie, zo betoogt de Raad van State in haar advies m.b.t. deze kwestie. Het is niet mogelijk ongestraft (naar zijn maatschappelijk effekt gezien)

rechtsbescherming te vervangen door inspraak vóóraf, die vrijblijvender is. Een procedure met veel rechtswaarborgen omkleed, wordt nu afgeschaft omdat 'slagvaardigheid' in beleid moet zegevieren, aldus de Raad van State, die daar de kern van het 'juristenrecht' mee bloot legt. Dienen van de kapitalistiese organisatie staat voorop! De hiervoor genoemde mr. Kan ziet in die verbeterde inspraakmogelijkheid op zichzelf onvoldoende argument voor de bedoelde vervanging. Hoewel Kan die zelf niet aanvoert zijn voor-diens opvatting goede gronden. Stel bijvoorbeeld dat een verbeterde inspraakprocedure in de gemeente tot een betere plan opstelling leidt inzake het bestemmingsplan. Dat kan alleen maar betekenen dat er minder beroepen bij de Kroon komen. Als dus een betere inspraakprocedure tot grotere effektiviteit in de planning leidt, dient die inspraak goed geregeld en niet het Kroonberoep afgeschaft te worden.

RECHTER IN EIGEN ZAAK

Hoe stelt het wetsontwerp de nieuwe werkwijze voor? Door een betere inspraakprocedure zullen de burgers reeds vanaf het begin bij de ontwikkeling van het bestemmingsplan worden betrokken, zodat zij hun invloed kunnen aanwenden. Blijven er mensen met problemen aangaande zo'n plan rond lopen, dan kunnen deze in twee fasen in beroep gaan. Eerst gaan zij bij de gemeenteraad in beroep tegen het ontwerp-bestemmingsplan; daarna kunnen zij tegen een afwijzing van hun bezwaar bij Gedeputeerde Staten (de provincie) in beroep gaan. Op die manier wordt door het ministerie van Ruimtelijke Ordening (5) voorgesteld dat mensen drie instanties hebben om te ageren (inspraak, gemeenteraad, gedeputeerde staten). Voor individuele gevallen blijft beroep op de Kroon open (bijv. in onteigenings-procedures). En waar iemand 'rechtstreeks in zijn belang is aangetast' is het Arob-beroep mogelijk. Een dergelijk beroep dat plaatsvindt bij de afdeling Rechtspraak van de Raad van State kan niet worden ingesteld tegen besluiten van algemene strekking. De uitwerking van een bestemmingsplan is als zodanig aangemerkt (6). Het zou te ver voeren hier nader op in te gaan. Beter is het de algemene argumentatie van het Ministerie van Ruimtelijke Ordening te bekijken.
Tegen bestemmingsplannen kunnen uiteenlopende bezwaren worden ingediend. Uiteindelijk bereikt 15% van die bezwaren de Kroon. Toegegeven wordt dat het niet de onbelangrijkste plannen zijn waartegen beroep wordt ingesteld. Betoogd wordt dat degenen wier bezwaren zich richten tegen het beleid, de 'politiek bezwaarden', het meest gediend zijn met een verwerkingssysteem waarin die bezwaren zo vroeg mogelijk kenbaar kunnen worden gemaakt. Daartoe is de inspraakprocedure aangewezen. Gemeenten zullen verplicht worden een soort participatie-verordening vast te stellen, waarin de wijze is geregeld waarop de bevolking bij de voorbereiding van een bestemmingsplan wordt betrokken.
Rond de tijd dat dit wordt gepubliceerd, ziet ook het advies van de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening publiekelijk het licht. Uit dit advies is ondermeer op te maken dat er sprake is van een 'inspraakmoeheid' en een 'notamoeheid'. Het is dus een gunstig tijdstip om inspraakprocedures te lanceren! Los van deze ironie wordt in het geheel niet overwogen dat de beleidsvaststellende gemeente als beroepsinstantie tegen het ontwerpbestemmingsplan in feite rechter in eigen zaak is. Hetzelfde geldt voor de provincie. In

het algemeen zal het zo zijn dat het bestemmingsplan, als uitwerking van het 'streekplan' moet worden opgevat. Het streekplan wordt door de provincie opgesteld. Ook het dagelijks bestuurskollege (Gedeputeerde Staten), wanneer zij in tweede instantie bezwaarden ontvangt kan rechter in eigen zaak zijn. Hoewel dit niet in alle gevallen funest hoeft te zijn, lijkt het niet onredelijk te verlangen dat ten behoeve van de rechtsbescherming een afstandelijker kollege de zaak nog eens doorneemt. Dat kollege is in dit geval de Kroon.
Sommigen zullen het wellicht vreemd vinden dat vanuit deze hoek, dit geluid te horen is. Zo vreemd hoeft dit niet te zijn. Een beperkt literatuur-onderzoek zou kunnen uit wijzen dat anarchisten met uiteenlopende deelopvattingen (waaronder hier Proudhon, Bakoenin en de hedendaagse Solneman worden gerekend) het belang van een 'neutraal' of 'onafhankelijk' rechterlijk kollege niet hebben onderschat. Integendeel. Dat rechtspraak in hun socialistiese maatschappij een andere funktie zou hebben dan ze nu gebruikelijk in de bestaande maatschappij heeft, doet daar weinig aan af. Nog leven we in déze maatschappij, en de zaken die voorhanden zijn om bijvoorbeeld rechtsbescherming enigszins bevredigend te laten funktioneren, zijn het beschermen waard. Om die reden is het goed de argumentatie voor de afschaffing van het kroonberoep van ex-premier Den Uyl te beluisteren.

THEATERFUNKTIE

Uit een analyse van enkele honderden gevallen is Den Uyl gebleken dat bezwaren tegen bestemmingsplannen vaak door de verbaal meest begaafden, de machtigen, de rijken worden ingediend. Wilde hij soms liever dat stotterende dommerikken met die bezwaren kwamen? Mag de tegenmacht zich ook wapenen! Of is het alleen Den Uyl geoorloofd om over een oratories vermogen en een doktorandustitel te beschikken? Ten tweede weet Den Uyl uit eigen gemeentebestuurderservaring dat bezwaarden vaak woningbouwplannen tegenhielden die voor de zwaksten in de samenleving waren opgesteld. Indien dit zo is, waarom werd er dan geen wetsvoorstel ingediend dat de Wet RO zodanig wijzigde dat dit bezwaar kon worden ondervangen zonder daarvoor het Kroonberoep af te schaffen? Die wetgevende arbeid was zeker te zwaar? Ten derde. Waar Den Uyl uit zijn gemeentebestuurderservaring put, kan ik dit - gelukkig in dit geval - ook doen. En dan zie ik zijn partijgenoten (wat ook mijn partijgenoten zijn) enige nieuwbouwwijken ontwikkelen (waar ik mij tegen verzet) waar woningwetwoningen nauwelijks een plaats krijgen. Wel wordt er in een polderlandschap, dat van socialistiese gemeentewege in een wervingsfolder voor tandartsen om zijn pracht - terecht - wordt geroemd, een bouwmassa gerealiseerd bestaande uit ongeveer 80% eengezinskoopwoningen (premie- en vrijesektor) met een bebouwingsdichtheid van 34 woningen per ha. Dat is natuurlijk geen efficient grondgebruik, maar daar werd ook niet naar gestreefd. Een van de doelstellingen is om de geronselde tandartsen voldoende niet-ziekenfondspatiënten te bezorgen. Uitdrukkelijk wordt in het programma van bouweisen immers opgenomen dat voor de midden- en hogere inkomens wordt gebouwd! De lagere inkomens zijn onder gebracht in bouwmassa's van 60 tot 150 woningen per ha. Dit te zamen wordt dan verkocht als socialistiese bouwpolitiek, en het is déze 'politiek' die door een andere partijgenoot van Den Uyl een 'schandaal' is genoemd (7). Op rijksnivo gezeten is Den Uyl vergeten wat op gemeentenivo plaatsvindt.

Maar er is meer. Door middel van een ingezonden brief heeft M. van Zuylen in De Volkskrant (17.12.77) Den Uyl laten weten dat bij het doen van enig onderzoek hem gebleken zou zijn, dat slechts een beperkt deel van wat hij 'rijk en machtig' noemt behoort tot de indieners van bezwaren bij de Kroon (33%). Het aantal zaken waarin deze groep gelijk krijgt beslaat 43%. Een grotere groep van indieners van bezwaren komt uit de niet-rijke en onmachtige sektor (44%). Het percentage gevallen waarin die groep het gelijk van de Kroon aan haar zijde krijgt bedraagt 44. Voor een niet onaanzienlijk aantal gevallen uit de maatschappelijke groep van de niet-rijken en onmachtigen blijkt het Kroonberoep de laatste strohalm te zijn, waaraan zij zich nog kunnen vastklampen. Terecht meent Van Zuylen, dat juist de 'rijken en machtigen' nog wel andere manieren en wegen kennen om hun zin te krijgen. Wordt de gedachte nu verder bepaald tot hetgeen in ruil voor de afschaffing van het Kroonberoep wordt aangeboden (de inspraakprocedure) dan valt daar tenslotte het volgende over te zeggen.

De inspraak-procedure gaat uit van het vertrouwen dat in ambtelijke projektgroepen de burgers een dusdanige invloed kunnen hebben dat recht gedaan wordt aan hun eisen en verlangens. Mijn raadservaring wijst in een andere richting. Alleen zaken die technies ingepast kunnen worden, en waarop de ambtenaren zelf niet waren gekomen worden dankbaar meegenomen. Politieke participatie doet zich voor als de mogelijkheid van 'amateurs' (burgers) om zich met het spel van de 'beroeps' (ambtenaren) te bemoeien (8). Is dit spel uitgespeeld, dan wordt er een stuk opgevoerd in de gemeenteraad. De staatsrechtsgeleerde Donner, dezelfde van het driemanschap dat de Lockheed/Bernhard affaire onderzocht, dus iemand van onverdachte huize, vraagt zich af of de vergadering van de volksvertegenwoordiging nog dient als openbaar diskussieplatform, waar burgers hun fundamentele keuzen afgewogen zien? Dat hij in zijn antwoord inplaats van over 'platformfunktie' over 'theaterfunktie' spreekt is kenmerkend genoeg.

Het Kroonberoep wordt ingewisseld voor een theaterfunktie. En wie treden allemaal op? Ook weer die 'rijken en machtigen' van Den Uyl, die hij -en in sommige gevallen misschien volkomen terecht- het recht op beroep bij de Kroon wil ontnemen. Maar uit een onderzoek naar bewonersbetrokkenheid bij het gemeentelijk bestuur (in een nieuwbouwwijk van Rotterdam) blijkt dat bijv. 28% van de mensen (bijna de 33% van Van Zuylen) een opleiding op het nivo van hoger beroepsonderwijs/universiteit had, waarmee Den Uyl's argument op losse schroeven komt te staan. Te meer waar bleek dat de middenklasse-gerichtheid bij het vormgeven aan politieke participatie (inspraak) en de betere uitgangssituatie van bepaalde groepen aan die participatie er toe leiden, dat de gewenste resultaten ongelijk verdeeld werden. Den Uyl mist dus het effekt van wat hij zegt te willen bereiken, en hij bewerkstelligt dat meer dan voorheen projektontwikkelaars en automobielindustrie daarbij zijde kunnen spinnen.

Thom Holterman

NOTEN

(1) J. Witzen, Bouwstenen voor milieurecht; in Het milieu van onze samenleving; Bussum, 1970. Wie uitgebreid over het milieurecht geïnformeerd wil zijn kan terecht bij mr. C. Lambers, Milieurecht; De-

venter, 1977. (2) G.P. Hoefnagels, Twee concepten van criminele politiek. Een miljeustatuut; in Miljeu en recht; Utrecht, 1973. (3) H. Bakker, De kortzichtigheid van de planologen; in HP aug. 1977. (4) Mr. J.M. Kan, Vervanging van Kroonberoep door Arob-beroep; De Gemeentestem no 6467 (1977) (5) MVRO 15.12.77 (A 2360) (6) Mr. C. de Gooijer, Enkele notities na één jaar Wet Administratieve rechtspraak overheidsbeschikkingen (Wet arob); De Gemeentestem no 6481 (1977) (7) M. van den Berg, De politiek van het ruimtegebrek; in Naar een socialistiese gemeentepolitiek; Deventer, 1974. (8) A.J. van Gils, Effekten van politieke participatie; Erasmus Universiteit Rotterdam; sept. 1976.

EKOLOGIE EN SOCIALE ORGANISATIE

Sommige zeer slecht gemotiveerde linkse kritici in het westen hebben de konklusie getrokken dat heel de ekologiese krisis maar een samenzwering is van het grootkapitaal. Welnu, op het ogenblik dat de mens op de maan stapte, werd het zwavelgehalte in een industriële voorstad van Chicago drie keer hoger dan de tolerantiegrens. Het regende op die dag en alle bladeren in die stad zijn van de bomen gevallen. Ze zijn van de bomen gevallen zowel voor de grootkapitalist als voor de arbeider. Er is geen verschil en het perspektief dat dit zich op grote schaal kan herhalen..., is een perspektief dat het grootkapitaal niet met vreugde vervult. Het is een objektieve ontwikkeling, die gevaren voor het overleven van de mensheid in zich houdt".

Het is duidelijk dat de ekologiese krisis geen onderscheid maakt tussen kapitalistiese heren en socialistiese knechten, en de marxistiese ekonoom Mandel van wie deze woorden afkomstig zijn ziet maar één mogelijkheid om aan die dreigende miljeukatastrofe te ontsnappen: decentralisatie van de samenleving ofwel kleinschalige gemeenschappen van producenten en konsumenten die zichzelf beheren. "Dat is het schema van een kommunistiese maatschappij, zoals ze Marx en Engels voor ogen zweefde", zegt Mandel. "Wanneer je elke vorm van machtsdelegatie wil uitschakelen, moet je tot zulke kleine gemeenschappen komen. Ik denk dat wij daartoe zullen komen. Op dat gebied bestaat er tussen anarchisten en marxisten geen verschil. Dat is een samenleving zonder staat, zonder centralisatie, zonder logge, grote lichamen waarin alles geschoeid is op een schaal, waarop mensen zich rechtstreeks zelf in hun levensproces kunnen bepalen". (1)
Zonder twijfel is het door Mandel geschetste maatschappijmodel het enige alternatief om de ekologiese krisis - die sinds de publikatie van het Rapport aan de Club van Rome in 1972 bekend verondersteld mag worden - te bezweren, maar zijn verwijzing naar Marx en Engels is regelrecht misleidend. Volgens Engels diende het socialisme op

een reële grondslag geplaatst te worden (2) en die grondslag was juist de werkelijkheid van het industriële kapitalisme zoals dat zich in de vorige eeuw ontwikkelde. De samenleving die Marx en Engels voor ogen moet hebben gestaan, was een grootschalige, eenvormige en gecentraliseerde moloch, en wel om de doodeenvoudige reden dat de expanderende grootindustrie tot niets anders kon leiden. Het is dan ook weinig verwonderlijk dat Lenin het socialisme later opvatte als "het staatskapitalistiese monopolie, aangewend ten bate van het gehele volk". (3) Zoals het evenmin verwonderlijk is dat de sovjetburokraten de mate van socialistiese vooruitgang nog immer meten aan het aantal rokende fabrieksschoorstenen. Want niet de marxisten, maar de door Marx en Engels zo bekritiseerde utopisten en anarchisten waren er steeds van doordrongen dat een socialistiese samenleving nooit het spiegelbeeld van de kapitalistiese werkelijkheid zou kunnen zijn.

GRENZEN AAN DE GROEI?

Ekologie is een wetenschap die ongeveer een eeuw oud is. 'Eko' is afgeleid van het griekse woord 'oikos' (huis) en dat geeft aan dat de ekologie, die van oorsprong een hulpwetenschap van de biologie was, tegenwoordig wordt opgevat als de studie van de mens en andere levende wezens in relatie tot hun natuurlijke omgeving, het milieu. Het gaat de ekologie om natuurlijk evenwicht, om harmonie tussen mens en natuur. Wanneer gesproken wordt over ekologiese krisis, bedoelt men dat het natuurlijk evenwicht fundamenteel wordt bedreigd en Enzensberger vat die krisistheorie alsvolgt samen: "De geïndustrialiseerde samenleving brengt ekologiese tegenspraken voort die binnen afzienbare tijd tot haar eigen ondergang moeten leiden". (4) Uit een dergelijke definitie blijkt zonneklaar dat de ekologiese krisis nooit met uitsluitend technologiese middelen is op te lossen, zoals van ondernemerskant vaak wordt gesuggereerd. De samenstellers van de Blueprint for Survival zeggen daarover: "Zelfs al zouden we technieken kunnen ontwikkelen die weinig milieuverontreiniging veroorzaken zonder dat zij gelijktijdig de ekonomiese groei tot staan brengen, zelfs dan zouden we na enige tijd toch weer met dezelfde milieuproblemen te kampen hebben, maar ditmaal zonder de middelen om deze aan te pakken".(5)
Maar ook de veel geprezen 'grenzen aan de groei' zijn slechts in schijn een oplossing en wel in twee opzichten. Allereerst is het een onmenselijke keuze, zolang twee derde van de wereldbevolking onder het bestaansminimum leeft. "Er kan nu wel gezegd worden", meent Mandel terecht, "dat stilstand van de groei gepaard moet gaan met een radikale en mondiale herverdeling van rijkdommen. Maar wie gelooft nu werkelijk dat zo'n internationale herverdeling in het kader van een kapitalistiese ekonomie op de grondslag van partikulier eigendom en onder de voortdurende dwang van de marktekonomie zal plaats vinden, wanneer een dergelijke herverdeling zelfs binnen de geïndustrialiseerde kapitalistiese landen al nooit geslaagd is?" (6) De tweede reden dat 'grenzen aan de groei' geen alternatief voor ekonomiese expansie is, ligt besloten in het wezen van de kapitalistiese produktie, die immers gebouwd is op permanente winstgroei. En omdat die winstgroei in de praktijk alleen mogelijk is bij toenemende produktie, is er binnen het kader van het kapitalistiese produktiesysteem geen enkele ruimte voor een dergelijke oplos-

sing. Dat er momenteel toch sprake is van stagnerende produktie heeft vanzelfsprekend niets te maken met een ekologiese verantwoordelijkheid en alles met een ekonomiese depressie.

DE UTOPIE ALS "HARMONIEMODEL"

Als de uitputting van energiebronnen en andere grondstoffenvoorraden, de vervuiling van lucht, water en bodem en andere verstoringen van het ekologies evenwicht dan te wijten zijn aan het kapitalistiese produktiesysteem, rijst de vraag of een socialistiese samenleving die dreigende miljeukatastrofe zal kunnen keren. Het antwoord daarop luidt bevestigend, mits we ons maar realiseren dat het kapitalisme geen louter ekonomiese grootheid is en het onteigenen van de produktiemiddelen volledig ontoereikend is om het verziekte miljeu te kunnen genezen. Het bewijs van die onmacht is te vinden in de zogenaamde socialistiese landen, waar weliswaar geen individuele kapitaalbezitters bestaan, maar de staat als grootkapitalist niet anders optreedt dan de ondernemers in andere geïndustrialiseerde landen. Het gevolg daarvan is dan ook dat die landen evenzeer met miljeuproblemen worden gekonfronteerd als de atlantiese wereld. Zelfs al zouden de grond, de fabrieken, de machines en de transportmiddelen werkelijk gesocialiseerd worden, dus onder beheer van de gemeenschap en niet van de staat gesteld worden, dan nog blijft de ekologiese krisis voortduren. Want voor het oplossen van die krisis zijn heel wat meer veranderingen nodig dan een gewijzigde eigendomsvorm van de produktiemiddelen.
De opvatting dat de kapitalistiese produktiewijze vervangen moet worden door een fundamenteel andere manier van produceren, sluit aan bij de ideeën die de eerste moderne socialisten - de utopisten - daarover hadden. Utopies socialisten als Owen en Fourier (ca. 1810) zagen om zich heen de ingrijpende gevolgen van de toen nog jonge industriële revolutie. Hun opvattingen van socialisme werden daarom gekenmerkt door een afwijzen van de gecentraliseerde wijze van produceren. De industriële produktie, die verstedelijking tot gevolg had (en verpaupering van het volk) leidde volgens hen tot vernietiging van de natuurlijke harmonie. Hun antipathie tegen fabrieksteden en machinale produktie liep parallel aan hun verzet tegen de uitbuiting van het proletariaat door individuele kapitalisten en de toekomstige socialistiese maatschappij stelden zij zich voor als een landelijke-agrariese, waarbij ook het ambachtelijk produceren een belangrijke plaats zou innemen. Vandaar dat zij en hun volgelingen grote betekenis hechtten aan het experiment met produktie-associaties. De koöperaties van Owen en de phalanstères van Fourier waren overduidelijk pogingen om te komen tot de universele harmonie tussen mens en natuur, die door de kapitalistiese industrialisatie steeds verder verstoord zou worden.
Buber heeft erop gewezen dat deze utopie, opgevat als een herstrukturering van de maatschappij hier-en-nu, is voortgezet door de anarchisten en met name door Proudhon, Kropotkin en Landauer.(7)
Hoewel Proudhon zich in zijn in 1840 verschenen studie over de eigendom afzette tegen de opvattingen van Fourier over het gezin, had hij toch onmiskenbare sympathie voor de idee van de produktieve associatie.(8) En in zijn latere werk schreef hij met veel liefde over het landelijk leven uit zijn jeugd.(9) Sterker nog dan bij Proudhon komen we bij Kropotkin het pleidooi voor een integratie van landbouw

en industrie tegen als alternatief voor de onmenselijke gevolgen van de kapitalistiese industrialisatie (10) en ook de duitse anarcho-socialist Landauer schreef in 1909: "Het socialistiese dorp met werkplaatsen en dorpsfabrieken, met akkers, weiden en tuinen, met groot vee, klein vee en pluimvee..., dit is het enige begin van een werkelijk socialisme dat ons nog is overgebleven". (11)

EKOLOGIE ALS MAATSCHAPPELIJK KRITERIUM

De anarchisten is vooral van marxistiese kant verweten dat hun ideeën over produktie kleinburgerlijk en reaktionair of op zijn minst romaties en wereldvreemd zijn. Het anarchisme keert zich volgens die opvatting tegen 'de vooruitgang' die de techniek in het algemeen en de industrialisatie van de produktie in het bijzonder tot stand gebracht hebben. Het is de grote verdienste van de amerikaanse anarchist Murray Bookchin aangetoond te hebben dat de grondbeginselen van anarchistiese organisatie overeenstemming vertonen met ekologiese wetten.
Ekologie wordt door Bookchin opgevat als sociale ekologie. Dat houdt in dat instituties niet alleen beschouwd moeten worden op hun sociale funktie, maar evengoed op hun betekenis voor de natuurlijke omgeving van de mens. Op die manier vinden we voor de beoordeling van de

samenleving een nieuw kriterium voor het beantwoorden van de vraag naar de menselijke bijdrage aan het instand houden van het evenwicht in de natuur. Enerzijds meent Bookchin is de ekologie van belang omdat die wetenschap waarschuwt voor een verregaand ingrijpen van de mens in de natuur; anderzijds laat de ekologie ons zien dat er een aantal fundamentele principes zijn die een samenleving in acht dient te nemen. De ekologie is volgens Bookchin dus niet alleen van zoveel belang omdat het een kritiese wetenschap is, maar evenzeer vanwege het vermogen tot rekonstruktie en dat aspekt van herstrukturering brengt ons - mits konsekwent doorgevoerd - op het terrein van het anarchistiese denken over sociale verhoudingen. "Samengevat luidt de kritiese boodschap van de ekologie: als we de natuurlijke verscheidenheid verminderen, vernietigen we de eenheid van de natuur, haar samenhang, de kracht die haar harmonie en stabiliteit verzekert, de kracht die voor blijvend evenwicht zorgt; en wat zelfs nog belangrijker is, we bewerkstelligen op zo'n manier een absolute teruggang in de ontwikkeling van de natuurlijke wereld, die het miljeu mogelijk ongeschikt voor hogere vormen van leven maakt. Samengevat luidt de rekonstruktieve boodschap van de ekologie: als we de eenheid en stabiliteit van de natuurlijke wereld willen verbeteren, deze met elkaar doen overeenstemmen, moeten we de verscheidenheid in stand houden en bevorderen".(12)
Zowel in omvang als in betekenis kan geen enkel voorbeeld uit het verre verleden de vergelijking doorstaan met de plundering van de natuur, zoals die heeft plaats gevonden gedurende het industriële tijdperk, vooral na de tweede wereldoorlog. Vroeger was het plunderen van de natuur een lokaal verschijnsel, nu gebeurt het op wereldomvattende schaal en Bookchin is van mening dat de daardoor ontstane verstoring van het evenwicht tot een totale ontwrichting van onze maatschappij moet leiden. Die verstoring heeft de mens overigens niet slechts in de natuur te weeg gebracht, maar ook in zijn sociale verhoudingen. "Wanneer we voor een ogenblik alle morele overwegingen terzijde schuiven en het materiële kader van de samenleving onderzoeken, moeten we noodzakelijkerwijs onder de indruk raken van de ongelooflijke aan- en afvoerproblemen die zij verplicht is om op te lossen...Daardoor is de last die dit type verstedelijkte en gecentraliseerde samenleving aan ieder gebied in de wereld oplegt giganties groot".(13)

HET BEGINSEL VAN DE VERSCHEIDENHEID

De ekologie leert ons dat *verscheidenheid* (diversiteit, differentiatie, variabiliteit) de allesomvattende maat voor positieve ontwikkeling is. "Vooruitgang", aldus de enige jaren geleden overleden engelse anarchist Herbert Read, "wordt gemeten aan de mate van verscheidenheid in een samenleving. Als het individu deel uitmaakt van de massa, zal zijn leven bekrompen, saai en werktuiglijk zijn. Als het individu echter op zichzelf staat, met ruimte en mogelijkheid voor afzonderlijk handelen, zal hij weliswaar vaker onderworpen zijn aan toevalligheden, maar kan hij zich tenminste ontplooien en uiten" (14) Ook Bookchin beschouwt verscheidenheid als het fundamentele beginsel van vooruitgang en die noodzaak tot verscheidenheid dwingt ons tot een radikale herstrukturering van de samenleving. Wanneer we het ekologiese principe van de verscheidenheid op de maatschappij toepassen, zullen we die maatschappij op regionale schaal moeten organiseren. Het principe van de verscheidenheid dwingt ons tot decen-

tralisatie van de samenleving en wel omdat het principe van de verscheidenheid uitsluitend in kleinere maatschappelijke eenheden te realiseren is.
Bookchin geeft als voorbeelden van decentrale produktie de landbouw en de energie. Door de grootschalige en industriële aanpak van voedselvoorziening en energievoorziening is het ekologies evenwicht ontwricht en is het individu voor zijn belangrijkste levensbehoeften volledig afhankelijk geworden van instituten die hij niet meer direkt kan beïnvloeden. Objektieve argumentatie voor decentralisatie behoeft echter niet beperkt te blijven tot landbouw en enrgiebronnen. De juistheid van het argument zo snel mogelijk tot decentralisatie over te gaan, kan ook aangetoond worden aan de hand van het vervoersprobleem. Door de verstedelijkte struktuur van de samenleving, de scheiding tussen stad en platteland, van wonen en werken en de daardoor ontstane behoefte aan massaal transport van mensen en goederen is het sociaal-ekologies evenwicht evenzeer verstoord geraakt.
Zoals Read benadrukt dat het beginsel van de verscheidenheid de basis van de politieke filosofie van het anarchisme vormt, beklemtoont Bookchin dat de uit dat beginsel voortvloeiende noodzaak tot decentralisatie en kleinschaligheid de praktiese toepassing van het anarchisme als organisatietheorie is. Anarchistiese maatschappijordening, zegt Bookchin, is een absolute voorwaarde om het ekologiese principe van de verscheidenheid in onze menselijke samenleving te verwezenlijken. "Het kan niet voldoende benadrukt worden dat de anarchistiese grondslagen van een evenwichtige gemeenschap, een direkte demokratie, een menswaardige technologie en een gedecentraliseerde maatschappij - dat die rijke libertaire begrippen - niet alleen wenselijk, maar ook noodzakelijk zijn. Ze behoren niet slechts tot de grootste visie op de toekomst van de mens, ze vormen nu de voorwaarden tot zijn overleven. Het proces van sociale ontwikkeling heeft die begrippen vanuit een ethies en subjektief kader overgebracht naar een prakties en objektief kader".(15)
Hans Ramaer

NOTEN

(1) E. Mandel, Dialektiek van de groei; p. 73,75,76 (in: Krisis in de ekonomiese theorie; Nijmegen, 1973). (2) F. Engels, De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap; Nijmegen, 1971; p. 46. (3) W.I. Lenin, De dreigende catastrofe en hoe men haar moet keren; p. 311 (in: Keuze uit zijn werken, deel II; Amsterdam, 1950). (4) H.M. Enzensberger, Zur Kritik der politischen Ökologie; p. 2 (in: Kursbuch 33; Berlijn, 1973). (5) Blauwdruk voor overleving (Ned. vertaling); Amsterdam, 1972; p. 10. (6) Mandel, p. 67. (7) M. Buber, Paden in Utopia; Utrecht, 1972; p. 26. (8) P.J. Proudhon, Qu'est-ce que la propriété. Parijs, 1966; p. 266 ev. (9) G. Woodcock Anarchism; Harmondsworth, 1962; p. 102. (10) Zie mijn artikel in De As nr. 28 (Kropotkin). (11) Buber, p. 69. (12) M. Bookchin, Ecology and revolutionary thought; p. 76 (in: Post-Scarcity Anarchism; Londen, 1974). Hiervan is zojuist ook een nederlandse vertaling verschenen, opgenomen in de bundel Ekologie & anarchisme (zie de boekbesprekingen elders in dit nummer). (13) Bookchin, p. 62. (14) H. Read, The philosophy of anarchism; p. 37 (in: Anarchy and order; Londen, 1974). (15) Bookchin, p. 69.

AUTORITEIT EN TERRITORIUM

Autoriteit kan beschreven worden als de overeenstemming omtrent het terrein van zeggenschap van een individu of groep.
Betreedt een buitenstaander dit terrein, dan ontstaat een kompetentiestrijd, tenzij de binnendringer duidelijk tekenen van onderworpenheid vertoont. Lange tijd is het terrein van zeggenschap uitsluitend afgebakend geweest in de ruimte: grondbezit was de duidelijke en ondubbelzinnige grondslag van autoriteit.
Het lag verankerd in een natuurrecht met diepe biologiese wortels, vermenselijkt in geformaliseerde eigendomsverhoudingen. Voor mensen is de grondslag van autoriteit al lang niet meer uitsluitend dat wat men bezet, maar vooral ook wat men bezít: het "mobiel territorium" dat men met zich meedraagt als men verhuist en dat men verdedigt tegen eenieder die zich eraan vergrijpt.
Tot dit mobiele territorium behoort ook de "geestelijke bagage" die men zich verworven heeft, die men eventueel exploiteert als kapitaalgoed, en die evenzeer tot kompetentiestrijd aanleiding geeft zodra anderen zich begeven op het terrein, waarvan men zegt: "Hij is een autoriteit op dat gebied". De geheimtaal en hokuspokus van diverse wetenschappelijke vakgebieden dienen in feite om het territorium ontoegankelijk en de autoriteit onaantastbaar te maken.

Niet alleen op het ekonomiese en kulturele vlak zijn territoria afgebakend in eigendomsverhoudingen en kompetentiekodes, maar ook op het politieke vlak in de vorm van bevoegdheden en machtsverhoudingen. Het terrein van de bevoegdheid of macht is nooit onbeperkt, het is meer of minder duidelijk afgebakend in "posities" die door wisselende individuen "bezet" worden in een sociale struktuur die door voortdurende schermutselingen vorm krijgt. Aan de grenzen van deze individuele territoria, die niet zelden een ruimtelijk-symboliese uitdrukking hebben, vinden voortdurend krachtmetingen plaats waarbij de grenzen worden verplaatst of bevestigd.
Die krachtmetingen tussen verschillende autoriteiten gade te slaan in het perspektief van de territorialiteit is een ware vermakelijkheid. Het duidelijkst is dit waar te nemen in zakelijke vergaderingen. Niet alleen de plaats (hoofdeind of zijkant van de vergadertafel), maar ook de toegestane spreektijd symboliseert het territorium dat door eenieder is verworven.
De diergedragskundigen (ethologen) zijn het er niet over eens wat de gemeenschappelijke grondslag is van de verschillende funkties van het territoriale gedrag bij verschillende diersoorten, en misschien kan ik vanuit de gesublimeerde territoria van mensen terugredenerend daarover enig licht laten schijnen. Bij sommige diersoorten heeft het territorium een sexuele funktie: de mannetjes zijn alleen potent en aantrekkelijk voor de wijfjes wanneer zij een territorium hebben dat

zij ten opzichte van andere mannetjes weten te verdedigen. Buiten de arena waar territoria worden afgebakend zwerven impotente mannetjes rond die schijnbaar geen sexuele driften hebben en dus ook geen nageslacht. Hier heeft het territorium kennelijk een funktie voor de natuurlijke selektie. Bij andere soorten speelt het territorium een rol in de geboorteregeling. Het territoriumgedrag heeft een afstotende funktie, het houdt de paartjes op een zodanige afstand van elkaar dat de exploitatie van de voedingsbronnen in de direkte omgeving van het paar op de meest ekonomiese wijze kan geschieden, en overbevolking wordt voorkomen. Ook hier zwerven buiten het bezette gebied individuen rond die een marginaal bestaan leiden en elk territorium dat door de eventuele dood van bezetters vrij komt, onmiddellijk opvullen. Deze funktie heeft het grondbezit bij mensen heel duidelijk ook in de europese middeleeuwen gehad. De beste gronden werden geëxploiteerd door gemeenschappen met één of andere hechte sociale struktuur, waarbinnen de grond al of niet eerlijk, in kommunaal (esdorpen) of feodaal (hoforganisatie) verband, werd verdeeld. Het geboorte-overschot van deze gronden verdween in huurlegers, het klooster werd keuter, zwerver, marskramer of minstreel, en leidde een marginaal bestaan totdat de opleving van de handel in de late middeleeuwen nieuwe bestaansbronnen aanboorde en hen opving in de steden die dan ontstonden. Dit leger van marginale individuen heeft weinig geschiedenis gemaakt, maar het waren "ellendigen" in de taalkundige zin van het woord: "uitlandigen" (zie de Vries).

ROUTINES

De herkomst van woorden biedt trouwens meer aanknopingspunten tot een beter begrip van territorialiteit bij mensen, als men de gedachtengang volgt van Jost Trier, aangehaald in de inleiding van de Vries. Trier verklaart het ontstaan van woorden uit de werkzaamheden van de primitieve mens in het bos dat hij in bezit nam door hakken, kappen, snijden, kloven, vlechten, binden, afrukken, scheuren, harken, spreiden enzovoort. Van belang is hier de groep woorden die verwijzen naar het omheinen van een stuk grond: tuien, omtuinen, tuin, town en ding, dingplaats, geding, dinghoofd, maar mijns inziens ook hor (vlechtwerk), horde en behoren. Eén van de belangrijkste woordhistoriese verwantschappen in dit verband is echter die tussen winnen, wonen, wennen en wanen, of winst, gewoon, gewend, verwaand.
Wonen is niet zonder meer verblijven, het verwijst ook naar een toestand waarin de bewoner zich goedschiks of kwaadschiks een plaats in zijn miljeu (niet alleen het natuurlijk miljeu, maar ook in het miljeu van zijn soortgenoten) verworven heeft, het verwijst naar winnen, en naar onoverwinnelijkheid op eigen terrein, verwaandheid, pronkzucht, kortom: territorium. Waaraan is de zelfbewustheid en onkwetsbaarheid van de bezetter van een territorium, die "raadselachtige vermeerdering van kracht en energie" bij organismen die zich een territorium verworven hebben, te danken? Waarom verliest de buitenstaander het gevecht, waarom zinkt hem de moed in de schoenen op andermans territorium, bij konfrontatie met de bezetter, de bezitter van dat territorium, wat brengt hem daar tot onderworpenheidsgedrag? Waaraan is de omslag te wijten die een vechtreaktie doet veranderen in een vluchtreaktie? Wie dit begrijpt, begrijpt het autoritaire gedrag en het ondergeschiktheidsgedrag, van binnenuit, uit zijn biologiese wortels, en al is dat dan nog meer het halve verhaal, het is een noodzakelijke helft.

Het antwoord is eenvoudig, op het banale af: op hęt eigen terrein staat men sterker, omdat men eraan gewoon, gewend is (wennen heeft verwantschap met een oudsaksisch woord dat "tot zich trekken" betekende), omdat men het ként als achtergrond van levensnoodzakelijke routines. En dat komt de doelmatigheid van deze routines zeer ten goede (ga maar eens koken in andermans keuken). Thuiswedstrijden wint men gemakkelijker, niet omdat er één of andere mysterieuze kracht uitgaat van een eigen territorium, maar omdat van het eigen territorium geen sinjalen uitgaan die twijfel zaaien bij het kiezen van te volgen routines.
Daardoor zijn sleutelsinjalen zoals de aanwezigheid van een indringer duidelijker als ondubbelzinnige "deblokkerende prikkel" herkenbaar. Een geschikte prikkel deblokkeert een doelmatig gedragsrepertoire dat - aangeleerd of aangeboren - klaarligt in het organisme om geaktiveerd te worden zodra de situatie de sleutelsinjalen uitzendt waarop het organisme reageert. De ethologie houdt zich voornamelijk bezig met de studie wélke sleutelsinjalen nu precies een bepaald gedragsrepertoire bij een bepaalde soort tevoorschijn roepen.
Hoe meer "ruis" de omgeving bevat, des te weifelender wordt de reaktie, en als twee strijdige sinjalen worden ontvangen, kan een geheel niet in de situatie passende routine worden ontplooid. De bezetter van een territorium schakelt alle ruis in zijn omgeving uit door gewenning, of zelfs door "inlijving", door het leggen van een "web van vertrouwdheid" (Hillenius) over zijn omgeving. Het uitzetten van geurmerken bij verschillende diersoorten is een vorm van inlijving die niet alleen voor de afschrikking van soortgenoten dient, of voor de aantrekking van een levenspartner, maar ook voor de eigen oriëntatie en ordening van verwachtingen.
Binnen deze gewone, afgebakende wereld die het territorium biedt, kan het sinjaal van een langskomend wijfje bij het mannetje, of een langskomende prooi bij beide, op de meest doeltreffende wijze gedekodeerd worden voor de routines van paring of achtervolging. Tegen de achtergrond van "gewone" informatie kan iedere deblokkerende prikkel voor levensnoodzakelijke routines ondubbelzinnig herkend worden. In zijn territorium bereikt een organisme een informatie-evenwicht met zijn omgeving, waarin elke ongewone kans of dreiging opvalt en op de meest efficiënte wijze benut of bestreden kan worden. "Rust en orde" is daarom de eerste funktie van het territorium en het eerste streven van elke autoriteit, teneinde de ongestoorde afwikkeling van de dagelijkse gang van zaken op de meest efficiënte wijze mogelijk te maken. Rust en orde worden niet in de eerste plaats bedreigd door leden van een ándere soort die andere bronnen exploiteren, eventueel op hetzelfde terrein, maar zij worden vooral bedreigd door de leden van dezélfde soort: dát zijn de potentiële konkurrenten, omdat zij per definitie gelijksoortige belangen hebben. Rust en orde zijn geen absolute begrippen, zij zijn afgestemd op het individu of de groep die ze handhaaft; het zijn de randvoorwaarden van de levensnoodzakelijke routines van dit individu of deze groep, en alle onrust en wanorde die geen invloed op déze routines hebben, worden niet als aantasting van rust en orde ervaren. Rust en orde zijn de kontravorm van deze routines, en dienen alleen om de exklusieve invloed en doeltreffendheid van de bezetter te garanderen.
In deze zin zijn rust en orde kenmerken van het leven zelf, dat zich door de celwand afschermt van de wanordelijke buitenwereld, opdat de

levensnoodzakelijke processen zich in de juiste volgorde, volgens een erfelijke wetmatigheid ongestoord kunnen voltrekken. De celwand weert af en selekteert, en dat is ook wat de bezetter aan de grenzen van zijn territorium doet: hij weert af wat zijn routines zou kunnen onderbreken en hij laat toe wat zijn gedragsrepertoires niet stoort.
Soortgenoten zijn potentiële ordeverstoorders, maar zij worden niet afgeweerd als zij onderworpenheidsgedrag vertonen of een bijdrage aan deze routines leveren (wijfje), als ze de bezetter niet "voor de voeten lopen" en zich niet van zijn exklusieve rechten meester maken. Zij stellen zich dan "gehoorzaam" op en lopen de kans déél te worden van het territorium dat tot de bezetter "behoort", zij dienen zich "behoorlijk" te gedragen, en worden "horigen" onder zijn autoriteit. Zij maken deel uit van de rust en orde van de bezetter en worden als zodanig door hem verdedigd.

GEVESTIGDEN EN BUITENSTAANDERS

De andere helft van het verhaal is de menselijke kant. Mensen zijn geen dieren, zij beschikken over een vermogen dat ik in navolging van Harrison c.s. "conceptueel vermogen" noem: "Het vermogen om een reeks van handelingen te overzien, waarvan alleen de eerste direkt uitvoerbaar is".
Dat maakt het de mens mogelijk in zijn levensnoodzakelijke routines andermans aktiviteiten te integreren. Het maakt taakdeling mogelijk en kombinatie van basisroutines tot handelingenreeksen die tot veel verdergaande en grotere verscheidenheid aan resultaten leiden dan vastliggend gedrag bij dieren. Het maakt aktiviteiten mogelijk die op zich niet in een behoefte voorzien, doch alleen in een reeks van handelingen zinvol zijn: de zogenaamde "interfunktionele" aktiviteiten (de Jong). En daartoe behoort de handel, het maken van gereedschappen, het ontwikkelen van kapitaalgoed, maar ook het handelen ter wille van "de lieve vrede". Dat laatste is de grondslag van intimidatie en uitbuiting.
Wat dieren in hun territorium niet is gelukt, daartoe blijkt de mens in staat. De menselijke bezetter laat zijn horigen deelnemen aan zijn eigen gedragspatroon en wordt daardoor in staat gesteld veel grotere territoria te beheren dan voor zijn eigen overleving noodzakelijk is. De natuurlijke ruimtelijke beperkingen van het territorium die door de eigen spierkracht en energie van een individu werden gesteld, zijn daarmee verbroken, zonder dat de van nature aanwezige expansiedrift in het territoriale gedrag van individuen evenredig wordt verminderd.
Een voortdurende en ongebreidelde expansie op veel grotere schaal dan het individuele nivo van enkele toevallig dominante enkelingen is daardoor mogelijk gemaakt, en kan alleen worden beeindigd door de ongehoorzaamheid der horigen die evenredig met de expansie van enkelen, terrein verloren hebben.
Nu hoeft een territorium niet altijd door een individu bezet te worden: de bezetter kan ook een groep zijn die in niet-feodaal verband samenleeft en de taken naar evenredigheid, kommunaal, verdeelt. Een dergelijke groep laat echter zijn rechten gelden zodra een andere groep zich op zijn territorium vertoont: er ontstaat een machtsstrijd tussen gevestigden en buitenstaanders die dikwijls tot uitbuiting of achterstelling van de nieuwkomers leidt, hoe demokraties

de reeds gevestigden ook onderling hun zeggenschap verdelen. Zie daarvoor bijvoorbeeld "De gevestigden en de buitenstaanders" van Norbert Elias.
In het begin van dit artikel is al betoogd dat de autoriteit bij mensen niet meer door grondbezit wordt bepaald, maar veeleer abstrakte zaken als eigendom, kennis en macht. Kapitalisme is een scheefgegroeide spruit in de verdere ontwikkeling van territorialiteit bij mensen: de kapitalist laat anderen toe op zijn eigendom, het kapitaalgoed, met het vooropgezette doel zich van hun routines te bedienen. Kapitaalgoed kan beschouwd worden als een territorium dat optimaal geschikt gemaakt is voor routinematige aktiviteiten. De kapitalist kan daarbij zozeer van zijn eigendom vervreemden, dat de horigen zich,uit bittere ekonomiese noodzaak overigens, méér dan de bezitter vereenzelvigen met het bedrijf. Een bedrijfsbezetting heeft dan ook nâást, of juist dóór zijn direkte ekonomiese en politieke betekenis, een gevoelsmatig-biologiese betekenis. De territoriale betekenis van de arbeidsplaats blijkt wel uit de veelal gebruikte uitdrukking voor ontslag: "op straat komen staan". Dé eigendom (het eigendomsrecht) is hier volkomen abstrakt en vervreemd van hét eigendom, het kapitaalbezit, dat door de bezetters verdedigd wordt.
Voor de eigenaar is de eigendom nog slechts een som gelds, een getal dat een hoeveelheid ekonomiese zeggenschap symboliseert, die hij kan vermeerderen door hem op de juiste plaats aan te wenden, of voor eigen behoeftenbevrediging gebruiken. Voor de arbeider is het bedrijf niet alleen zijn bron van inkomsten, het is ook zijn plaats of positie in de maatschappelijke struktuur, een territorium dat hij zich bij de sollicitatie heeft gewonnen, waaraan hij gewend, gewoon geraakt is, waarop zijn waan, zijn hoop gevestigd is; de situatie in wisselwerking waarmee hij zijn routines en zichzelf heeft gevormd.

Behalve deze benadering van het territoriale gedrag van binnenuit, waarbij de expansie van het territorium door de bezetter voortdurend op de voorgrond trad, moeten we nu het territorium ook van buitenaf bekijken, en daarbij speelt de inperking, terugwijzing en plaatsing van het individu door de anderen een belangrijke rol.
In het openbare en zakelijke leven is een voortdurende neiging mensen te "plaatsen", in hokjes in te delen, te stigmatiseren, en daarmee zo mogelijk uit te rangeren, "weg te promoveren", in een onschadelijke positie te manoeuvreren. Er wordt ook verwacht dat men "zijn plaats weet", "zich niet op andermans terrein begeeft", "zijn bevoegdheden niet tebuiten gaat". Een eindeloze reeks van ruimtelijke voorstellingen wordt gehanteerd om de sociale struktuur in zijn onderdelen af te bakenen.
Specialisering is één van de belangrijkste fundamentele maatschappelijke processen die voortbouwen op wat biologies in de mens voorhanden is: de behoefte aan een eigen terrein, optimaal geschikt voor de eigen routines. Specialisering heeft echter ook het uitwendige aspekt van het territoriale gedrag, waardoor men elkaar zijn plaats wijst, de macht verdeelt, al of niet om te heersen (verdeel en heers).
De "rust en orde" terwille van de eigen routines op het eigen territorium vindt zijn noodzakelijke tegenhang in het regelen van andermans gedrag, de zekerheid omtrent de plaats van anderen, en de stabilisering van verwachtingen naar buiten, het verzekeren van aanvoer en afvoer. Het is immers ekonomies van essentiëel belang te kunnen rekenen op anderen.
Boven dat ekonomiese aspekt verheft zich een geheel van verwachtingen, normen, waarden, afspraken, regels, verbodsbepalingen, procedures, kortom kultuur, die de uitwendige zekerheid moet garanderen. Dat geheel schept de randvoorwaarden voor de eigen specialistiese routines en de daarvoor noodzakelijke rust en orde binnen het eigen territorium.
Specialisering schept een afhankelijkheidsrelatie tussen de rust en orde op het eigen terrein en de rust en orde in de grotere sociale struktuur. Dat verklaart in grote lijnen het onderworpenheidsgedrag, het konformisme aan regels en bepalingen van gespecialiseerde individuen, zelfs al wordt dat niet door een machthebber die het geheel tot zijn territorium kan rekenen afgedwongen.
Het wordt echter vrijwel altijd toch afgedwongen, zij het niet door één enkele duidelijke machthebber, maar door een kollektief van autoriteiten dat de macht over het geheel in voortdurende schermutselingen onderling verdeelt, in een proces dat "politiek" heet en in principe overbodig en onmenselijk is, omdat het de mensen waarover macht wordt uitgeoefend wordt tot "dingen" maakt, deel van het territorium (pawns in their game).
Aangezien mensen in staat zijn reeksen van deelroutines, "taken" dus, te overzien en te delegéren, zijn zij in staat om in hiërarchiese verbanden samen te werken. Dat proces vindt dan veelal plaats "onder verantwoordelijkheid" van één autoriteit, die de deeltaken delegeert aan lagere autoriteiten die hetzelfde doen totdat men aan een laag van "machtelozen" komt die geen menselijk territorium ter beschikking hebben om de frustraties die van boven komen, naar beneden te kunnen afreageren.

Deze frustraties komen voort uit het feit dat men als ondergeschikte moet leven en werken binnen het territorium en het geheel aan gedragsregels van de autoriteit. Men krijgt als ondergeschikte dus een schijnterritorium toegewezen, aangezien de eigen invloed aan alle kanten is ingeperkt.
Een hiërarchiese machtsordening richt de behoefte aan territorium (invloed, macht) op de ondergeschikten. Wanneer men door anderen overheerst wordt, kan men zijn behoeften aan invloed nog slechts bij zijn ondergeschikten verwerkelijken. De onderste laag van de hiërarchie echter, hééft geen ondergeschikten, anders dan het niet-menselijk materiaal of (in militaire situaties) de vijand. Dat verklaart bij soldaten in hun hiërarchies verband de wil tot doden, bij arbeiders de wil tot produktie, maar ook de wil tot voortbrenging van kinderen bij vrouwen die leven in een situatie van mannelijke overheersing.
Kinderen bevinden zich in een hiërarchies geordende samenleving dikwijls in de positie van de onderste laag, en worden daardoor in de opvoeding gevormd tot ideale "gepolariseerde" elementen (likken naar boven, trappen naar beneden) voor het systeem waarin deze polarisatie gevormd is: zo houdt het hiërarchiese systeem zichzelf in stand! Werkeloosheid betekent in dit perspektief het ontberen van invloed en identiteit; het betekent vervreemding en machteloosheid.

SUBLIMATIE EN REGRESSIE

Alle aspekten van territoriaal gedrag bij mensen vindt men dan ook terug in de situatie van de sollicitatie. Bij de sollicitatie tracht iemand een schijnterritorium te verwerven in de maatschappelijke struktuur. De werkeloze sollicitant is dan één van de "ellendigen" die buiten de arena staan en een plaats trachten te verwerven zodra ergens een vakature ontstaat: hij tracht een "poot aan de grond" te krijgen. Bij het sollicitatiegesprek betreedt hij het territorium van de autoriteiten en vertoont alle lichamelijke reakties (blozen, zweten, beven, onderworpenheidsgedrag) van de buitenstaander. De onzekerheid omtrent het territorium, de onbekendheid met de situatie werken ook nadat men is aangenomen door, totdat men "gewend" geraakt is. Het territorium van de sollicitant is de ervaring, kennis en kunde die hij als "geestelijke bagage" met zich meedraagt en in sommige gevallen in de vorm van werkstukken ter tafel kan brengen. Dat is waaraan hij zijn laatste beetje zelfvertrouwen kan ophangen, dát is het gebied waarin hij "thuis" is.
Zelfstandigen en boeren hebben in de vorm van een eigen bedrijf of een eigen stuk land nog een territorium in letterlijke zin, en zij verdedigen dat, zelfs als zij door één of ander dienstverband een hoger inkomen zouden kunnen krijgen. Zij weigeren zich tevreden te stellen met een schijnterritorium in een groter territorium waarbinnen zij de gereglementeerde rol van ondergeschikte moeten spelen. De fundamentele onvrede en blijvende frustratie die daarmee samengaan leiden tot karrièredwang en kooplust, beide sublimaties van expansieve territoriale behoeften.
De behoefte aan territorium bij mensen, baant zich, nu een verduizendvoudiging van de wereldbevolking sinds de ontwikkeling van de landbouw de mensen in steden opéénhoopt, op de meest onwaarschijnlijke wijzen een weg naar buiten, en wordt op tal van manieren ter bestendiging van het sociale systeem uitgebuit, gemanipuleerd en ge-

frustreerd, gesublimeerd en verdeeld over allerlei schijnterritoria. Bij het gebruik van het woord sublimatie (op een hoger plan brengen) past ook het begrip regressie (naar een lager plan terugbrengen). Tal van gesublimeerde vormen van territoriaal gedrag drukken zich, zodra zij daartoe de kans krijgen, weer uit in de ruimte.
Elke autoriteit in funktie heeft een terrotorium met een eigen stoffering, inrichting en sekretaresse (wijfje), waarin men alleen na kloppen en met het nodige onderworpenheidsgedrag kan binnentreden. Tussen autoriteiten onderling treft men onveranderlijk als onderwerp van gesprek en konkurrentie drie punten aan: de eigen woning, de auto en de kinderen.
De plaats van de woning in de stad is een belangrijke maatstaf van status, maar als daar het wijfje haar territorium heeft, wordt de auto en het kantoor het territorium van het mannetje. De auto is wel het prototype van een territorium, omdat het een ruimtelijk element is waar men in kan zitten en waarover men op zeer expressieve manier kontrole kan uitoefenen doordat men routines ontplooit in wisselwerking met het territorium. Een botsing is dan ook een voortreffelijke gelegenheid om territoriaal gedrag tussen twee mensen te kunnen waarnemen, omdat beide territoriumbezitters in hun eigen territorium volkomen dominant waren.
Het autoritair gedrag bij mensen heeft de beperkte reikwijdte van de biologiese dominantie in een groep verre overschreden doordat mensen in staat zijn hun routines op elkaar af te stemmen. Een kader waarbinnen deze routines worden samengebracht, dient als territorium voor een autoriteit. In dit territorium zijn deelterritoria afgebakend, waarbinnen de ondergeschikten hun routines kunnen ontplooien, passend in een geheel dat slechts door de hoger geplaatsten kan worden overzien en waarover zij zeggenschap uitoefenen ("zien" en "zeggen" zijn trouwens waarschijnlijk beide taalkundig verwant aan "gezag").
Nu wordt de handhaving van dit kwa schaal niet meer biologies te legitimeren gezag op zich mogelijk gemaakt door nog wel biologies bepaald onderworpenheidsgedrag van organismen op andermans territorium. Aangezien thans bijna de gehele aarde door mensen in bezit genomen is, en er vrijwel geen situatie te vinden is die niet door één of andere autoriteit als zijn gebied geclaimd wordt, is het individu gedwongen tot een voortdurend onderworpenheidsgedrag dat hem frustreert en naar oneigenlijke vervanging doet zoeken. Het laatste gebied waar de aanwezigheid van de mens en zijn claims niet uitdrukkelijk merkbaar is, is het natuurlijk milieu, maar dat moet dan ook als zodanig verdedigd worden wil het zijn heilzame werking behouden.
Taeke de Jong

LITERATUUR

Ardrey, R. THE TERRITORIAL IMPERATIVE (1966); vertaling: WAAROM DE BUREN NOOIT DEUGEN, Leiden (1970) - Bakker & Bakker-Rabdau NO TRESPASSING, EXPLORATIONS IN HUMAN TERRITORIALITY, San Francisco (1973); vertaling: VERBODEN TOEGANG, VERKENNING ROND HET MENSELIJK TERRITORIUM, Antwerpen, Amsterdam (1974) - Beckers & Schwarz GEDENKSCHRIFT FUR JOST TRIER, Köln, 1975 - Colman, A.D. TERRITORIALITY IN MAN, A COMPARISON OF BEHAVIOR IN HOME AND HOSPITAL, Journal of Orthopsychiatry 38 (1968)p. 464-468 - Elias & Scotson THE ESTABLISHED AND THE OUTSIDERS, London (1965); vertaling: DE GEVESTIGDEN EN DE BUITEN-

STAANDERS, Utrecht (1976). - Esser, Chamberlain, Chapple & Kline TERRITORIALITY OF PATIENTS ON A RESEARCH WARD in: Wortis, J., Recent advances in biological psychiatry 7(1965)p. 36-44; ook in: Proshansky c.s. (zie aldaar). - Hall, E.T. THE HIDDEN DIMENSION New York (1966) - Harrison, Weiner, Tanner, Barnicot HUMAN BIOLOGY, Oxford (1964); vertaling: BIOLOGIE VAN DE MENS, Utrecht (1970) - Hediger, H. WILD ANIMALS IN CAPTIVITY, London (1950) - Hediger, H. STUDIES OF THE PSYCHOLOGY AND BEHAVIOR OF CAPTIVE ANIMALS IN ZOOS AND CIRCUSES, London (1955) - Hillenius, D. VERVREEMDING ALS BIOLOGISCH VERSCHIJNSEL, in Vrij Nederland (1970) 28 nov. - Howard, H.E. TERRITORY IN BIRDLIFE London, 1920 - Hugenholtz, P.Th. OVER HET BELEVEN EN DE BELEVINGSWERELD, Ned. Tijdschrift voor de psychologie en haar randgebieden (1951)p. 384-410 - Jong, T.M. de MILIEUDIFFERENTIATIE; EEN FUNDAMENTEEL ONDERZOEK, (diss.) Delft, mei (1978) - Lyman & Scott A NEGLECTED SOCIOLOGICAL DIMENSION, Social Problems 15 (1967) p. 236-249 - Mulder, A.F. TERRITORIUMVERSCHIJNSELEN IN EEN RECREATIELANDSCHAP, (diss.) Delft (1974) - Newman, O. DEFENSIBLE SPACE New York (1972) - Proshansky, Ittelson & Rivlin (eds.) ENVIRONMENTAL PSYCHOLOGY, MAN AND HIS PHYSICAL SETTING, New York (1970) - Sommer, R. PERSONAL SPACE, New Jersey (1969) - Tinbergen, N. SOCIAL BEHAVIOUR IN ANIMALS, London (1965); vertaling: SOCIAAL GEDRAG BIJ DE DIEREN, Utrecht (1973) - Tinbergen, N. THE ANIMAL IN ITS WORLD, vol. 1 & 2 London (1972); vertaling: HET DIER IN ZIJN WERELD, deel 1 & 2 Utrecht (1976) - Trier, J. LEHM. ETYMOLOGIEN ZUM FACHWERK, Münstersche Forschungen, 3 Marburg: Simons (1951) - Trier, J. HOLZ. ETYMOLOGIEN AUS DEM NIEDERWALD, Münstersche Forschungen, 6 Münster/Köln: Böhlau (1952) - Trier, J. DIE ARBEIT ALS RAUM DER WORTSCHOPFUNG, Universitas, Zeitschrift für Wissenschaft, Kunst und Literatur 11 (1956) p. 1023-1031 - Verhulst, J. TERRITORIUMLEER in: Leren en leven met groepen, Samson, Alphen a.d. Rijn (1977) - Vries, J. de ETYMOLOGISCH WOORDENBOEK, Utrecht (1971) - Wentholt, R. DE BINNENSTADSBELEVING EN ROTTERDAM, Rotterdam (1968)

ANARCHISME DISKUSSIE

In anarchistiese kring heerst nogal eens aversie tegen filosofie. Nu kan ik me dat wel voorstellen, als je ziet wat er soms als filosofie gepresenteerd wordt: duistere terminologie, veelal aan marxisme ontleend, en alleen aan ingewijden bekend; abstrakte theorievorming, op grote afstand van de praktijk; onheldere uiteenzettingen, die de schijn van geleerdheid moeten oproepen. Dit kunnen allemaal terechte verwijten zijn, die evenwel niet noodzakelijk op het filosoferen in het algemeen hoeven te slaan. Zelf filosoof zijnde, probeer ik de filosofie zo gewoon, prakties en helder mogelijk te bedrijven, en bestrijd ik iedereen, die denkt, dat het geen filosofie meer is, als je normaal praat of schrijft. Ik deel dus wel de aversie, maar denk niet dat die juist is gericht: die kan alleen maar te maken hebben met slechte filosofie of schijnfilosofie.

1. We moeten heel goed onderscheid weten te maken tussen de filosofiese problematiek en de vorm waarin die wordt aangeboden. Wie een duister verhaal leest en dan denkt "dat zal wel filosofie wezen", heeft het mis; maar omgekeerd beweer ik nu ook niet dat filosofie nooit duister gebracht zou kunnen of misschien zelfs moeten worden. Maar wat is dan wel die filosofiese problematiek? Het betreft het nadenken over de achtergronden en uitgangspunten van alles wat we kunnen weten en wat we moeten doen. Wie niet aan zijn kennis twijfelt en altijd weet hoe te moeten handelen, is geen filosoof. Dogmatiese, rechtlijnig denkende mensen kunnen wel zonder filosofie, althans ze menen het. Wie een aktie voert, en van de waarde daarvan is overtuigd, zal op dat moment ook geen behoefte hebben aan filosofie. Maar diezelfde aktie zal ooit toch wel een keer moeten worden gerechtvaardigd - en dan is aan filosofie niet te ontkomen. "Waarom doe je het eigenlijk" wordt gevraagd, en dan gaat het om de uiteindelijke betekenis en het verre doel, dan gaat het om de onderliggende motieven en de mate van zekerheid die je bezit.

2. Daarom heeft het anarchisme filosofie nodig. Daarom is er ook een anarchistiese filosofie, namelijk die zich met de anarchistiese problematiek bezighoudt. Daarbij moet meteen een voor de hand liggend misverstand worden weggenomen, als zou anarchistiese *filosofie* hetzelfde zijn als een anarchistiese *visie* - er kunnen veel anarchistiese visies zijn, meer of minder dogmatiese, meer of minder samenhangende, oud of nieuw, godsdienstig of atheïsties, enz. enz.
Hans Ramaer heeft er bijv. vijf onderscheiden (zie De As 20, blz. 26 vv): anarcho-pacifisties, leninisties-anarchisties, libertair-marxisties, religieus-anarchisties en anarcho-socialisties. Bij de derde visie merkt hij iets merkwaardigs op: deze is zijns inziens 'gedevalueerd tot anarchisme-als-filosofie, een stroming die het anarchisme dialekties heeft gekortwiekt tot kenteorie en logika en dat alles terwijl het anarchisme in filosofies opzicht dichterbij het krities positivisme staat" (blz. 27).
Ik neem aan, dat hij met 'filosofie' hier niet bedoelt, wat ik eronder versta : nadenken over de achtergronden (zie onder 1), maar (gezien ook zijn in dat verband gegeven karakteristiek van 'intellektualistiese zelfbevrediging') hij zal met 'filosofie' bedoelen een bepaalde visie, en wel één, waartegen de door mij in het begin genoemde aversie zich keert. Toch konstateert hij weer wel, dat het anarchisme zich 'in filosofies opzicht' ergens bevindt - dus toch een *revaluatie* van het anarchisme-als-filosofie. We raken zo wel in begripsverwarring; de enige manier om er uit te komen lijkt mij, dat we scherp onderscheid maken tussen onderzoek en visie, tussen vraag en antwoord, en alleen het eerste filosofie noemen. Het gaat dàn om anarchistiese filosofie, wanneer er onderzoek gedaan wordt en vragen gesteld worden naar anarchistiese opvattingen, wanneer anarchistiese theorievorming ter diskussie wordt gesteld. Als in het anarchisme 'procesgerichte leerstukken en modellen' worden ontwikkeld (zie De As 29/30, blz. 3), dan is het aan filosofies onderzoek deze krities te bezien op achtergronden en doelstellingen.

3. Laten we een paar voorbeelden noemen. In de eerste plaats de organisatieproblematiek. Een bekend anarchisties leerstuk is, dat organisatie onvermijdelijk en zelfs gewenst is, mits van onderaf geregeld. Nu is dit een heel bruikbaar principe, dat zonder verdere re-

flektie toegepast kan worden en in de praktijk uitgewerkt. Akties kunnen erop gericht zijn om een dergelijk organisatiemodel te realiseren. Toch moet ook naar het waarom gevraagd worden, niet uit liefhebberij of uit vakidiotie, maar uit pure noodzaak om te weten waar men voor staat. Zeker een anarchist kan toch niet op grond van de een of andere autoriteit zonder meer aannemen, dat het ingenomen standpunt het juiste is. Het antwoord op de vraag naar het waarom van dit organisatiemodel kan zeer verschillend zijn: psychologies, sociologies of histories, maar ook moreel. De antwoorden kunnen dan bijv. respektievelijk zijn: "in een dergelijk model voel ik me het beste thuis", "Het werkt het meest efficient", in de geschiedenis is het 't meest bruikbaar gebleken"; "het is moreel het meest verantwoord". In al deze antwoorden liggen weer vragen opgesloten: wat zijn de kenmerken voor thuisvoelen, voor efficiency en bruikbaarheid en verantwoord zijn? Waarom moet men deze ook volgen? De in alle antwoorden voorkomende overtreffende trap wijst op een rangorde van waardering - bestaat die? Ook kan steeds de vraag gesteld worden: wat te doen als het model in de praktijk niet gerealiseerd kan worden? Opgeven, een minder goed model kiezen, of toch volhouden?
Een tweede voorbeeld ligt in de strijd om de werkgelegenheid. Hier zijn anarchisten meestal verder dan veel andere socialisten, in die zin, dat ze minder een ondoordacht uitgangspunt in hun akties hanteren en meer ter diskussie stellen dan de anderen. Te vaak wordt er immers nog van uitgegaan, dat arbeid (en dan wordt ook nog bedoeld: betaalde arbeid) noodzakelijk is voor menselijke ontplooiing. Ik herinner me nog een affiche dat vroeger bij Drees voor het raam hing: "Arbeid is de poort tot alle welvaart". Door Kropotkin is dit al betwijfeld, en op een andere manier ook bij de aanhangers van het 'neem- en eetrecht'. Ik wil stellen, dat het juist voor de dagelijkse praktijk van aktievoeren nodig is om te weten wat men onder arbeid verstaat en waarvoor die dient en wat de zin ervan zou kunnen zijn. Werkloosheid zou wel eens beter kunnen zijn dan vuil werk. Maar wat is 'beter'? Ook hier zijn weer kriteria nodig - wat voor een mensbeeld en wat voor een maatschappijvisie hanteer je?
Een derde voorbeeld. Thom Holterman eindigt zijn artikel in De As 21/22 (blz. 43) met de stelling, dat één van de konsekwenties van een socialistiese opvatting is: "De vrijmaking van de mens. Datgene wat daaraan dienstig is, steun ik. Datgene wat daaraan tegengesteld is, bestrijd ik".

Ook al ben ik het op het eerste gezicht zonder meer met hem eens en ook al is het een stelling, die zeker door veel mensen dadelijk wordt begrepen of aangevoeld, toch is het nodig om hier verder te vragen: wat is vrijmaking?, wanneer is de mens vrij?, kan hij het zijn?, waarvan kan hij wel en waarvan niet vrij zijn?, is vrijheid geen droombeeld? Het filosofies onderzoek zal zich hier eerst bezighouden met begripsanalyse naar de betekenis van het begrip 'vrijheid'. Is vrijheid ongebondenheid of is het zelfbepaling?, is het keuzemogelijkheid of is het inzien van de noodzaak? Voor de betekenis kun je kiezen - maar weet wat je kiest en wat de konsekwenties ervan zijn. Is diegene vrij die meent vrij te zijn, òf zijn er zulke kriteria aan te leggen, dat zo iemand weerlegd kan worden? Is individuele vrijheid te verkiezen boven maatschappelijke geïntegreerdheid?
Hegel meende, dat beide samengaan in de ideale maatschappij. Zijn a-

nalyses van de relatie tussen individu en maatschappij zijn, hoe moeilijk misschien ook gesteld, onontbeerlijk als uitgangspunt voor verdere overdenking en uitwerking. In het kort gezegd komt zijn behandeling van deze problematiek in zijn *Phänomenologie des Geistes* hierop neer: De maatschappij mag een produkt van de individuen zijn, in feite vindt ieder individu de maatschappij als een gegeven tegenover zich. Om te kunnen bestaan moet het niet zichzelf, maar maatschappijlid zijn. Dit is evenwel een tegenstrijdigheid, want de maatschappij kan niet bestaan zonder zelfstandige individuen. Wie zich geheel opoffert, maakt de maatschappij onmogelijk, maar wie zich niet opoffert, werkt de maatschappij tegen en maakt zichzelf onmogelijk. Het individu moet van zichzelf vervreemden om te kunnen bestaan.

Deze analyse van Hegel heeft Bakoenin sterk beïnvloed, zoals we in het artikel van Simon Radius in De As 26 (blz. 22 vv) kunnen lezen. Als daar van Bakoenin gezegd wordt, dat zijn visie is "dat een geïsoleerd individu, een enkeling niet bestaan kan, hetzij dan als filosofiese abstraktie die aan geen enkele werkelijkheid beantwoordt", dan is het duidelijk, dat Hegels gedachten hieraan ten grondslag liggen. Maar ook moet duidelijk worden, dat niemand zonder vervreemding leven kan. Het is een misvatting van Radius om te menen, dat een mens de vervreemding kan opheffen, "die van zichzelf, die met de ander, die met de natuur en de samenleving - als hij tracht op generlei wijze te leven vanuit maar één kant van zijn bestaanswijze, als hij goed oog houdt op zijn affektieve huishouding, onder fundamentele verandering van de maatschappelijke ordening".

Alleen in en door vervreemding kan de mens leven; het opheffen van de ene vervreemding is het vervallen in een andere vervreemding.

Een vierde voorbeeld is de houding, die tegenover de godsdienst wordt ingenomen. In anarchistiese kring in Nederland wordt tegenwoordig het atheïsme als vanzelfsprekend uitgangspunt genomen. Er zijn duidelijk verbindingen tussen anarchisme en vrijdenken. In het maandblad *De Vrije Gedachte* is een uitvoerige anarchisme-diskussie ontketend met voor- en tegenstanders. Ik wil niet op mijn beurt hier een dergelijke atheïsme-diskussie op touw zetten. Wel meen ik, dat een atheïsties standpunt de nodige vragen oproept en nadere reflektie en filosofies onderzoek nodig heeft. Het lijkt me onverantwoord het eigen atheïsties standpunt als het eindpunt van de menselijke ontwikkeling te zien (hetzelfde geldt uiteraard ook voor het godsdienstig standpunt). Nog onverantwoorder lijkt me, het atheïsme te beschouwen als zijnde bewezen door rede en wetenschap. Het gebruik van de rede en de stand van de wetenschap zijn tezeer tijd- en maatschappijgebonden, dan dat men daaruit voor altijd geldende konklusies zou kunnen trekken. Wie de eigen binding aan tijd en maatschappij ontkent of verwaarloost, vervalt maar al te gemakkelijk in een dogmaties standpunt. Vanuit filosofiese reflektie zou men ertoe kunnen komen zich relatiever en toleranter op te stellen. Ook al ben ik zelf atheïst, ik heb geen behoefte aan een blindelings bestrijden van alles wat kerk en godsdienst is.

4. Uit de vier behandelde voorbeelden, die natuurlijk maar kort konden worden aangestipt, kan misschien toch duidelijk worden, hoe dringend er behoefte is aan *filosofie*. Nogmaals: niet aan een bepaalde 'filosofie', d.w.z. aan een andere visie naast de al bestaande. Behoefte is er aan het doordenken en analyseren van problemen,

die uit een visie voortkomen. Filosofie is er niet op uit, om bepaalde visies te ondermijnen, maar om bewust te maken, wat de achtergronden en konsekwenties van een visie zijn. Voor de een kan het gevolg zijn, dat hij van standpunt verandert, voor de ander, dat hij in zijn overtuiging wordt gesterkt.
Voor mij lijkt vooralsnog filosofiese analyse een anarchisties stanpunt te rechtvaardigen.
Wim van Dooren

BOEKEN

EKOLOGIE EN ANARCHISME

Elders in dit nummer wordt aandacht besteed aan de Amerikaanse ekoloog Murray Bookchin, die ook onder het pseudoniem Lewis Herber heeft gepubliceerd. Zijn artikelen in verschillende (anarchistiese) tijdschriften over de bedreiging van het milieu, de vernietigende werking van de moderne technologie en het gevaar van alle strukturen die op macht en dwang zijn gebaseerd, hebben hem ruime bekendheid gegeven. Het is daarom verheugend dat een aantal van zijn opstellen over ekologie nu in nederlandse vertaling zijn uitgebracht, waaraan de uitgevers een informatieve inleiding over Bookchins opvattingen hebben toegevoegd. Om redenen van copyright hebben de uitgevers geen gebruik kunnen maken van de in boekvorm verschenen teksten. Dat is jammer, want daardoor mist de nederlandse lezer de aanvullingen en noten die Bookchin bijvoorbeeld in *Post-scarcity anarchism* op nam. Bovendien, en daarvoor is geen exkuus, blijkt de nederlandse vertaling ronduit te kort te schieten. Die vertaling wemelt van de onnauwkeurigheden en dat is des te erger omdat Bookchin subtiel formuleert en de essentie van zijn betoog op die manier soms verloren is gegaan. Over regelrechte fouten, waardoor Marx plotseling over Fourier en Morris geschreven zou hebben (p. 118), spreken we dan maar niet.
Niettemin is deze uitgave van een viertal opstellen, waaronder het belangwekkende *Ekologie en revolutionair denken*, verplichte literatuur voor libertairen. (HR)
Murray Bookchin, Ekologie en anarchisme; Utrecht (Anarchisties Kollektief, postbus 411), 1977; f. 8,50.

ANTI-MILITARISTIES REVEIL

De individuele aversie tegen oorlogvoeren neemt vermoedelijke tamelijk grote vormen aan. Worden individuen op een rij gezet en krijgen zij een geweer in hun handen gedrukt, dan schijnt die aversie voor een zeker deel weg te vallen. Velen laten zich in ieder geval roepen en blijken telkens weer bereid te zijn hun medemens op bevel naar het leven te staan. Het doel van die gewelddadige aktiviteit is in de meeste gevallen dubieus. De gewone soldaat vecht meestal voor de zaak van een ander. De gewone burger sterft voor het gewin van een enkeling. En ook zogenaamde heilige of godsdienstige oorlogen hebben in laatste instantie hun ekonomiese grondslag.
Traditioneel is in anarchistiese kring deze dubbelslag, dus de auto-

riteitsidee en het vechten voor andermans zaak, reden geweest om niet aan oorlogvoering mee te doen. In dit geval was het logies dat men eveneens weigerde een opleiding te ontvangen, die op welke wijze ook dienstbaar maakte voor het militaire apparaat. De werkgroep *Onkruit* wil de hedendaagse militaire situatie opnieuw doordenken. Deze werkgroep streeft een bundeling na van alle dienstplichtigen, die om uiteenlopende redenen tegen het militaire systeem zijn gekant en het huidige dienstplichtbeleid of de militaire dienstplicht op zich willen gebruiken als aangrijpingspunt voor antimilitaristiese aktie. Hieruit blijkt dat het woordje 'reveil' (herleving) niet in uitsluitend eties-pacifistiese zin verstaan dient te worden. De werkgroep heeft een brochure uitgegeven, waarin zij dit uit de doeken doet en waarin een dosis informatie in artikelvorm is aan te treffen, die ingaat op de problemen die zich voordoen bij het overdenken van de militair bepaalde momenten in ons maatschappelijk leven.
Eveneens nuttige informatie verschaft het Vredesburo, door een handboek voor mentoren en voorlichtingsgroepen op het terrein van dienstweigering op de markt te brengen. Het betreft hier een losbladige uitgave (een goed gevulde multoband), die alle informatie bevat waarover men zou willen beschikken, als die informatie maar over militaire dienstweigering gaat. Het handboek gaat in op de problemen die zich bij het weigeren van militaire dienst kunnen voordoen, van het schrijven van een verzoekschrift tot de tewerkstellingsprocedure aan toe. (ThH)

Onkruit; Groningen (pb 7007), 1977; f. 2,20 (te bestellen door storting op giro 3446236 tnv Onkruit met vermelding van "brochure").
Handboek voorlichting dienstweigering; Vredesburo/Nic.Beetslaan 10 Baarn, 1977; f. 10,-- (te bestellen door storting op giro 865717 tnv Vredescentrum, Baarn met vermelding "handboek").

DE SOCIALISTEN

De aktieve uitgeverij Het Wereldvenster heeft het befaamde standaardwerk *De Socialisten* in zes paperbacks herdrukt. "Wij lazen en herlazen Quack", heeft Bart de Ligt eens geschreven en sindsdien is er weinig veranderd, hoewel Quack zijn monumentale geschiedwerk over de pioniers van het socialistiese denken al in 1897 voltooide. Nadien schreef Quack nog een afzonderlijke studie over engelse socialisten als William Thompson, die opgenomen werd in de herdruk van De Socialisten (1911/12).
In zijn inleiding bij deze heruitgave zegt Arthur Lehning dat het nooit Quacks bedoeling is geweest om een krities boek te schrijven. Hij wilde allereerst een kompleet overzicht geven van de Socialistiese theorieën vanaf Plato en het socialisme als politieke beweging kreeg dan ook geringe aandacht. Waarschijnlijk hangt dat laatste samen met de 'kathedersocialistiese' opvattingen van de ondernemer en hoogleraar Quack. Hij was geen man van de daad en heeft zich steeds verre gehouden van de socialistiese beweging, al kon deze op zijn sympathie rekenen.
Terecht kon Quack twintig jaar nadat hij met zijn werk begonnen was, stellen dat een ideeëngeschiedenis van het socialisme iets bijzonders was. Nu, een eeuw nadat hij zich aan het schrijven zette van een studie die uiteindelijk drieduizend pagina's zou gaan tellen, kan vastgesteld worden dat de veelzijdige Quack (hij was onder meer ruim dertig jaar redakteur van het tijdschrift De Gids) een unieke

prestatie heeft geleverd. *De Socialisten* is oud, maar stellig niet verouderd. (HR)
Mr. H.G.P. Quack, De Socialisten, personen en stelsels; Het Wereldvenster/Baarn, 1977; met inleiding en aanvullende bibliografie van Arthur Lehning; zes delen f. 150,--.

SOCIALISME IN FRIESLAND IN DE 19E EEUW

In de reeks "De Nederlandse Arbeidersbeweging", onder redaktie van het IISG in Amsterdam, is een geïllustreerde geschiedschrijving van het socialisme in Friesland tot 1900 verschenen. Zoals bekend kreeg het socialisme in de vorige eeuw vooral in die provincie vorm en was het Friese Schoterland het eerste kiesdistrikt dat een socialist (Domela) in het parlement bracht. Het socialisme in Friesland ontwikkelde zich van een beweging van geschoolde ambachtslieden en kleine zelfstandigen tot een massale arbeidersbeweging met een geheel eigen, libertair getint, karakter.
Het boek, geschreven door Johan Frieswijk (die onder meer de autobiografie van de friese landarbeider Imke Klaver van aantekeningen voorzag), bestrijkt de periode van de 'oude beweging', de Sociaal-Democratische Bond. Taktiek, strategie en organisatie waren toen nog lang niet uitgekristalliseerd en daardoor was er volop ruimte voor plaatselijke autonomie. De eigen taal benadrukte de friese onafhankelijkheid van "Holland": de provincie had zijn eigen sprekers en propagandisten die onder de armelijke bevolking van het friese platteland een geestdriftig gehoor vonden. De bijnaam van Domela ("us forlosser") is tekenend voor het hartstochtelijke karakter van het friese socialisme in die jaren, dat vooral in het noordwesten en zuidoosten tot een ware volksbeweging uitgroeide. De beweging telde tal van hoogtepunten, zoals de staking in de veenderijen, de agitatie rond het koninklijk bezoek in 1892, de strijd om het kiesrecht en het beruchte proces tegen de gebroeders Hogerhuis, waarvan Frieswijk gedokumenteerd verslag doet. (HR)
Johan Frieswijk, Socialisme in Friesland 1880-1900; Van Gennep/Amsterdam, 1977; f. 24,50.

Pamflet

Als u rechtstreeks wilt bestellen kan dat ALLEEN door vooruitbetaling, liefst per giro. Telt u de bedragen van de gewenste titels op en vult u het totaalbedrag in op de girokaart. Geeft u linksonder de kodes, bijv. A-2 en B-3 aan. Binnen twee weken na ontvangst van betaling sturen wij het bestelde naar het adres dat op de kaart staat vermeld. Wilt u reklameren dan is het beslist nodig dat u de betalingsdatum bij uw klacht of vraag aangeeft.

B-2 ALS OP ONS GESCHOTEN WORDT Boudewijn Chorus 150 blz. ƒ 15,-
Ontstaan, standpunten en aktiviteiten van het gewapend verzet in de Bondsrepubliek Duitsland: RAF, Beweging van de Tweede Juni, Revolutionäre Zelle. Bevat een uitgebreide inleiding in de naoorlogse ontwikkeling van West-Duitsland, met name de koude oorlog, het achterwege blijven van denazificering, de rechtsstaatsideologie, het Wirtschaftswunder, de herbewapening, het sociaaldemokratiese verraad. Beschrijft uitgebreid de psychologiese oorlogsvoering en kontrarevolutionaire strategie tegen de RAF c.s., de liquidaties in en buiten de gevangenis etc. (Verschijnt binnenkort)

B-3 RECHT & STAAT Thom Holterman 48 blz. ƒ 4,50
Beknopte uiteenzetting van de burgerlijke ideologie van recht en staat (de rechtsstaat) en kommentaar op de marxistiese optiek ten aanzien hiervan: met name de visies van Agnoli, Valkhoff, Mandel. Aanzetten tot anarchistiese rechtskritiek. Verklaring en ontleding van gebruikelijke rechtsbegrippen.

B-A TEGENGIF Jaarabonnement op de B-serie ca. 300 blz. ƒ 25,-

A-1 GRONDSLAGEN VAN HET ANARCHISME Anton Constandse 232 blz. ƒ 15,-
Standaardwerk over: Ontstaan van het Anarchisme, Wereldbeschouwing en etiek, Liefde, huwelijk & gezin, Opvoeding tot vrijheid, Misdaad, straf en geweld, Marxisme en Staat, Syndikalisme en bedrijf, Sociale revolutie, Staatloze maatschappij, Het geld, De reorganisatie van de produksie, De distributie, Toekomst van het anarchisme. (Derde druk)

A-2 ANARCHISME VAN DE DAAD Anton Constandse 192 blz. ƒ 12,50
Beschrijving van de houding, opvattingen en aktiviteiten van militante anarchisten in revolutionaire perioden en situaties. Onder meer: De Kommune van Parijs, Tirannenmoord, De groep Bonnot, Lijdelijk verzet, Tolstoi, De russiese revolutie, Nestor Machno, De Kronstadt-opstand, De spaanse burgeroorlog, Parijs 1968, De provobeweging. (Vijfde druk 1978)

R-8 ORGANISATORIES PLATFORM REVOLUTIONAIRE ANARCHISTEN Dielo Trouda 36 blz. ƒ 3,50

S-12 STADSGUERILLA IN DE BRD: REVOLUTIONÄRE ZELLE 32 blz. ƒ 2,50

Q-21 MICHAEL BAKOENIN EEN EEUW † 48 blz. ƒ 4,-

Q-23 DUITSLAND ZONDER SOCIALISME 32 blz. ƒ 2,50

Q-77 De AS jaargang 1977 Nrs. 25-30 172 blz. ƒ 17,50

MILJEU EN MACHT

Prijs van dit nummer ƒ 2,50